

Azərbaycanda Sağlamlıq İmkanları Məhdud olan Uşaqlara Təhsil Xidmətlərinin Göstərilməsi Haqqında Tədqiqat.

Müasir Təhsilə və Tədrisə Yardım Mərkəzi

Bu tədqiqat işi UNICEF-in dəstəyilə Müasir Təhsilə və Tədrisə Yardım Mərkəzi tərəfindən həyata keçirilmişdir. Yekun hesabat layihənin beynəlxalq məsləhətçisi Almaz İsmayılova tərəfindən redaktə edilmiş və hesabat yeddi nəfər müəllifin birgə əməkdaşlığı nəticəsində hazırlanmışdır. Belə ki, Ülviyyə Mikayılova tədqiqat işinin anlayışını hazırlamış və layihənin ilkin təqdimatını redaktə etmişdir. Tədqiqat işinin alətləri Ülviyyə Mikayılova və Yuliya Kərimovanın köməkliyi ilə beynəlxalq məsləhətçi tərəfindən hazırlanmışdır. 3-cü bölmə və nəticələr Ramiz Behbudov və Yuliya Kərimova tərəfindən sahə işləri və Ülkər İsadənin şərhləri əsasında işlənmişdir. Qanunvericiliyə dair sənədlər Almaz İsmayılovanın köməkliyi ilə Nigar Əliyeva və Yusif Ağayev tərəfindən təhlil edilmişdir. Sonuncu bölmə, nəticə və zəmanət məktubları Ülviyyə Mikayılova, Ramiz Behbudov və Almaz İsmayılova tərəfindən hazırlanmış və yekunlaşdırılmışdır. Məlumatları isə Siqma İnkişaf və Beynəlxalq Əməkdaşlıq Tədqiqat Mərkəzindən sorğunu keçirən qrup toplamışdır.

Sonda, yekun hesabatın ərsəyə gəlməsində öz şərh və zəmanətlərini əsirgəməyən hər bir kəsə öz təşəkkürümüzü bildiririk.

Mündəricat

İxtisarlarnın siyahısı.....	4
Cədvəllərin siyahısı.....	5
Cədvəllərin siyahısı.....	6
Xülasə.....	vii
Ümumi məlumat.....	vii
Məqsəd/Vəzifə.....	vii
Metodologiya.....	vii
Tədqiqata mane olan amillər.....	vii
Əsas nəticələr.....	vii
Təvsiyələr.....	vii
1. Giriş.....	1
2. Metodologiya.....	2
2.1. Məlumat toplamaq üsulları	3
2.2. Nümunə seçmək əməliyyatları.....	5
2.3. Tədqiqat fəaliyyətini məhdudlaşdıran amillər	6
3. Nəticələr	6
3.1. Təhsil imkanları	7
3.1.1. Evdə təhsil.....	7
3.1.2. İntegrativ və inkluziv təhsil.....	8
3.1.3. Xüsusi təhsil.....	11
3.1.4. Digər təhsil imkanları.....	13
3.2. Təhsilə mane olan amillər	13
3.2.1. Mövcudluq	13
3.2.2. Rahat istifadə imkanı	14
3.2.3. Münasib qiymət.....	16
3.2.4. Keyfiyyət.....	17
3.3. Ailə, dövlət və qohumlar tərəfindən göstərilən dəstək	19
3.4. Təhsildən gözlənilən nəticələr	22
3.5. Bilik və cəmiyyətdə biliyə münasibət	23
3.6. Xidmətlər	24
3.7. Qanunvericilik.....	29
3.7.1. Uşaq hüquqları	29
3.7.2. Strategiya və təşkilati tədbirlər	30
3.7.3. Məktəb amili	311
3.7.4. Pedaqoji heyətin işə götürülməsi və ixtisasartırması	354
3.7.5. Əlavə yardım xidmətləri	355
3.7.6. Ən vacib istiqamətlər	37
3.7.8. Cəmiyyətin təsəvvürü	37
3.7.9. Vəsaitə dair tələbat.....	38
4. Yekunlar və təvsiyələr	40
İstifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı	44

İxtisarlarnın siyahısı

MTTYM	Müasir Təhsilə və Tədrisə Yardım Mərkəzi
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
NK	Nazirlər Kabineti
UHK	Uşaq Hüquqları Konvensiyası
ƏŞHK	Əlil Şəxslərin Haqları Konvensiyası
ƏU	Əlilliyi olan uşaqlar
HÜT	Hamı üçün Təhsil
HQM	Hədəf qrupunda müzakirələr
AH	Azərbaycan Hökuməti
BTK	Beynəlxalq Tibb Korpusu
MİM	Minilliyin İnkişaf Məqsədləri
TN	Təhsil Nazirliyi
SN	Səhiyyə Nazirliyi
ƏƏSMN	Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi
MM	Milli Məclis
TPPK	Tibbi-pedaqoji-psixoloji komissiya
TSEK	Tibbi-sosial ekspert komissiyaları
NMR	Naxçıvan Muxtar Respublikası
İTMSP	İnkluziv Təhsil Üzrə Milli Sınaq Proqramı
QHT	Qeyri-Hökumət Təşkilatı
İQ	İşçi Qrupu
ABY	Azərbaycana Birgə Yardım
UNICEF	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu
ÜST	Ümum-dünya Səhiyyə Təşkilatı

Cədvəllərin siyahısı

1-ci cədvəl. Nümunələrin seçilməsi.....	5
2-ci cədvəl. Məktəbə getdikdən sonra ƏU-da müşahidə olunan mütərəqqi dəyişikliklər.....	22
3-cü cədvəl. Mürəkkəb cədvəl: ailə gəliri və TPPK haqqında məlumat.....	27
4-cü cədvəl. Mürəkkəb cədvəl: təhsil pilləsi və TPPK haqqında məlumat.....	28

Qrafiklərin siyahısı

1-ci. Əlilliyi olan uşaqlara təhsil xidmətlərinin göstərilməsi.....	7
2-ci. Məktəb direktorları, ƏU və inkluziv təhsillə məşğul olan müəllimlər.....	9
3-cü. Valideynlərin məktəb infrastrukturundan razılığının dərəcəsi	15
4-cü. ƏU-ın heç bir təhsil almamalarının səbəbləri	16
5-ci. Təhsil fəaliyyətindən razılıq.....	18
6-cı. Valideynlərin təhsili.....	19
7-ci. Ailələrin aylıq gəliri.....	19
8-ci. ƏU-ın valideynlərinə köməklik.....	20
9-cu. ƏU-ın gələcək həyatlarında təhsilin rolu.....	21
10-cu. ƏU-ın məktəb təəssüratları.....	24
11-ci. Müəllimlərin xüsusi xidmətlər haqqında bilikləri.....	25

Xülasə

Ümumi məlumat

Azərbaycanda Deinstitutlaşma (dövlət uşaq müəssisələrdən uşaqların ailələrinə verilməsi) prosesi çərçivəsində beynəlxalq təşkilatlar, QHT-lər və donörlər hazırda diqqətdən kənar qalan və təcrid olunan təbəqələr, məlumatın və fikirlərin yayılması, inkluziv təhsil şəbəkəsinin qurulması və onun inkişafına köməklik, təhsil almaq imkanlarının artırılması və s. kimi məsələləri ön plana çəkmək məqsədilə strategiyanın müəyyən edilməsi və sistemin idarə olunması üzrə milli müəssisələr yaratmağa səy göstərmişdirlər. Inkluziv təhsil diqqətdən kənar qalmaq və təcrid olunmaq təhlükəsi yaşayan şəxslərə xüsusi diqqət yetirmək şərti bütün uşaqların, gənclərin və böyüklərin təlim ehtiyaclarını ödəmək üçün nəzərdə tutulan mütərəqqi yanaşmadır. Uşaq hüquqları komissiyası özünün yekun müşahidələrində Azərbaycana aşağıdakı tövsiyələri etmişdir: 1) BMT-nin Baş Assambleyasının 23 dekabr 1993-cü ildə qəbul etdiyi, əlil şəxslər üçün bərabər imkanların yaradılmasının standart qaydalarının həyata keçirilməsini təmin etsin; 2) əlilliyi olan uşaqların öz təhsil almaq hüquqlarının həyata keçirmələrini təmin etsin və onların ümumi təhsil sistemində daxil olmalarına kömək etsin. UNICEF-in Azərbaycan Nümayəndəliyi təlim fəaliyyətində çətinlik çəkən və geridə qalan əlil şagirdlərə təhsil xidmətlərinin göstərilməsinə həsr olunan bu tədqiqatı dəstəkləyir və bu yolla həmin şagirdlər onların təhsil aldıkları müəssisələr (xüsusi məktəblər, xüsusi siniflər və ya adi siniflər) və onların təhsilinin səviyyəsi haqqında ətraflı məlumat əldə etmək istəyir. Bu tədqiqat Müasir Təhsil və Tədrisə Yardım Mərkəzi (MTTYM) tərəfindən, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və UNICEF ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilmişdir.

Məqsəd/Vəzifə

Bu tədqiqatı həyata keçirməkdə məqsəd Uşaq hüquqları konvensiyası (UHK) baxımından Azərbaycanda ƏU-a təhsil xidmətlərinin göstərilməsini tədqiq etməkdir. Bu tədqiqatın məqsədləri bunlardır:

- 1) UHK, qanunvericilik, strategiyalar, vəsaitlər və üsullar baxımından Azərbaycanda ƏU-a təhsil xidmətlərinin göstərilməsinin vəziyyətini qiymətləndirmək, bu zaman çıxarılan nəticələrin yeni strategiyanın tərtib edilməsinə göstərdiyi əsas təsirlərə xüsusi diqqət yetirmək;
- 2) Bütün uşaqlara əsas təhsilin verilməsinə mane olan iqtisadiyyat və maliyyə məsələlərini təhlil etmək;
- 3) Inkluziv təhsil sahəsində tətbiq edilən nümunəvi üsulları müəyyən etmək və qeydə almaq, özünü doğrultmuş səmərəli üsulları və strategiyaları, narahatlıq doğuran məsələləri və ƏU-ın ümumi təhsil müəssisələrinə uğurlu şəkildə cəlb edilməsinə mane olan amilləri işıqlandırmaq;
- 4) Strateji islahatları həyata keçirmək, lazımi vəsaitin ayrılmasını təmin etmək və inkluziv təhsilə kömək edən proqramların tərtib edilməsinə şərait yaratmaq məqsədilə Azərbaycanda hökumətin və digər tərəfdaşların imkanlarının möhkəmləndirilməsinə dair tövsiyələr vermək.

Metodologiya

Bu tədqiqatın əsas hədəf qrupu 6-10 yaşında olan, əlilliyi olan uşaqlar idi. Onlar haqqında məlumat valideynlərdən, müəllimlərdən, məktəb direktorlarından, strategiyanı müəyyən edən şəxslərdən, nazirliyin əməkdaşlarından və digər əsas maraqlı tərəflərdən, məsələn qeyri-hökumət təşkilatlarından (QHT) toplanırdı. Bu tədqiqat keyfiyyət, və kəmiyyət baxımından həyata keçirildi. Məlumat toplamaq üçün aşağıda göstərilən üsullardan istifadə edildi:

- 1) Əlilliyi olan uşaqların valideynləri və müəllimləri arasında sorğunun keçirilməsi;
- 2) Məktəb direktorları, rayon təhsil şöbələrinin müdirləri və hökumət nümayəndələri ilə aparılan ətraflı müsahibələr;
- 3) Tipik uşaqların valideynlərindən, müəllimlərdən və QHT nümayəndələrindən ibarət olan hədəf qrupunda aparılan və müəyyən mövzuya həsr olunan müzakirələr;

- 4) Xüsusi təhsilin, ev təhsilinin, integrativ təhsilin (adi məktəblərdə xüsusi siniflər), adi məktəblərdə tətbiq olunan inkluziv təhsil üsullarının və s. müşahidə olunması;
- 5) Yerli və xarici qanunvericiliklərin təhlili.

Tədqiqata mane olan amillər bunlar idi: müxtəlif nazirliklərdən həqiqi statistik məlumatların gec əldə edilməsi, ƏU-lar və onların təhsil aldığı məktəblər haqqında məlumatın olmaması. Respondentlər (xüsusilə valideynlər və müəllimlər) müsahibə zamanı özlərini sərbəst hiss etmirdilər. Müşahidə zamanı müəllimlər öz fəaliyyətlərinin müşahidə və tənqid edilməsindən narahat olurdular.

Əsas nəticələr

Bu tədqiqat sayəsində məlum oldu ki, digər keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da təhsil sistemi ƏU-ın təhsil tələbatını ödəyir, lakin bu cəmiyyətdən təcrid olunmuş formada həyata keçirilir (evdə təhsil, xüsusi təhsil müəssisələri). Azərbaycanda təhsil xidmətlərinin rahat istifadə edilə bilməsi, münasib qiymətə olması, mövcudluğu və keyfiyyəti ilə əlaqədar olan ciddi çətinliklər vardır. ƏU-ın və onların ailələrinin həqiqi tələbatına uyğun gələn daha yaxşı dövlət qaydaları və strategiyaları vasitəsilə bu maneələrin çoxunu aradan qaldırmaq olar. Hökumət (sosial təminatla malik olmayan) sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün təhsil tədbirlərinə dair öz nəzəri planında inkluziv və ya integrativ addımlar atmamışdır.

Dövlət təhsili (insanlar, valideynlər və s. arasında məlumatın yayılması) və hökumətin dəstəklənməsi sahələrində vətəndaş cəmiyyətinin təşkilatları da çoxlu iş görməlidirlər. Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, ƏU-a və onların ailələrinə aid olan məsələlər hələ də utanc mənbəyi hesab olunur, yanlış şəkildə qavranılır və məhdud dərəcədə dərk olunur. Bundan əlavə, özlərinin əlilliyi olan uşaqları üçün təhsil imkanlarının axtarılması və yaradılması sahəsində aparıcı mövqe tutmaq üçün kifayət qədər qüvvəyə malik olmayan ailələrdə də həmin utanc hissi və yanlış qavrayış müşahidə olunur.

Tədqiqatın nəticələri bunu deməyə imkan verir ki, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların tələbatını ödəyən (günərzi, reabilitasiya, inkişaf) xüsusi xidmətlər çox azdır. Bu çatışmazlıq əsasən Sovet dövrünün köhnəlmiş tibbi yanaşmaları ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən, keçmişdə ƏU tipik uşaqlarla birgə təhsil almadığından ümumtəhsil məktəblərində xüsusi pedaqoqlar yox idi. Bundan əlavə, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində həmin çatışmazlığı aradan qaldıra biləcək kadrlar yetişdirmək üçün lazım olan proqramların sayı kifayət qədər delildir.

Mövcud qaydaların təhlili göstərir ki, bu mövcud normativ hüquqi aktların həyata keçirilməsi üsulları və monitoring mexanizmi qeyri-qənaətbəxşdir.

Təvsiyələr

Bu sahədə vəziyyəti nəzərdən keçirdikdən, məlumatı təhlil etdikdən və mövcud qanunvericilik bazasını nəzərdən keçirdikdən sonra Azərbaycanda inkluziv təhsil istiqamətində daha böyük irəliləyişə nail olmaq üçün aşağıda göstərilən tədbirlər vacib hesab oluna bilər:

1. Xüsusi və inkluziv təhsil islahatları ölkənin ümumi təhsil islahatlarının tərkib hissəsinə çevrilməlidir.
 - 1.1. Hökumət genişəhatəli ilkin pedaqoji təhsil, müəllim ixtisasartırması və mütəxəssis hazırlığı proqramını tərtib etməli və həyata keçirməlidir.
 - 1.2. Gələcək strategiyalarda və qaydalarda təhsil xidmətlərindən rahat istifadə imkanı hökumətin ən vacib vəzifələrindən birinə çevrilməlidir.
2. Hökumət tərəfindən xüsusi və inkluziv təhsilə dair milli konsepsiya tərtib edilməlidir. Hökumətin təhsil strategiyasında Azərbaycanın vahid, ümumi inkluziv təhsil qanunu və ona nail olmaq üçün lazım olan tədbirlər təsvir edilməlidir.

- 2.1. Əlilliyin tərifinə/təsnifatına dair yeni dövlət strategiyasını tərtib etmək məqsədilə yerli və beynəlxalq ekspertlərdən (həm Sovet dövründə, həm də Qərbdə təhsil alan ekspertlər), QHT-lərin və dövlət orqanlarının nümayəndələrindən ibarət olan İşçi Qrupu (İQ) yaratmaq, həmin qrupun məqsədlərini, vəzifələrini, vaxt cədvəlini və fəaliyyət planını dəqiqliklə müəyyən etmək.
 - 2.2. Hökumət strategiyadakı çatışmazlıqları müəyyən etmək üçün bu sahədə tədqiqat aparılmasına münasib şərait yaratmalıdır.
 - 2.3. Cəmiyyətə bu sahədə üzləşdiyi çətinliklər və məsələlər barədə daim məlumat vermək məqsədilə, ictimaiyyəti məlumatlandırma kampaniyalarının fasiləsiz surətdə həyata keçirilməsi üçün illik plan hazırlanmışdır.
3. Hökumət tərəfindən əlilliyi olan uşaqlara verilən təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi zəruridir.
 - 3.1. Xüsusi təhsil xidmətlərinin göstərilməsi qaydalarını tənzimləmək və təkmilləşdirmək məqsədilə mövcud bərpa- inkişaf mərkəzlərinin əhatə dairəsi genişləndirilməli, onların təcrübəsindən istifadə edilməlidir.
 - 3.2. Tibbi-pedaqoji-psixoloji komissiyaların əsasnaməsi və fəaliyyət dairəsi nəzərdən keçirilməli, əsaslı dəyişikliklər edilməlidir.

1. Giriş

Bütün dünyada sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar adətən məktəb daxilində diqqətdən kənar qalırdılar və ya ümumiyyətlə, məktəbə getmirdilər. 1990-cı ildə keçirilən “Hamı üçün təhsil: təlimə dair əsas tələbatların ödənilməsi” adlı dünya konfransının nəticəsində bir çox ölkələrdə uşaqların təhsil almaq imkanından məhrum olması məsələsi gündəliyə daxil edildi. Bu təşəbbüs təhsil almaqda aşkar surətdə çətinlik çəkdiyə görə təhsil almaq imkanından tamamilə məhrum olan və ya təhsil sistemləri daxilində diqqətdən kənar qalan uşaqlara diqqət yetirilməsinə kömək etdi. Artıq məktəbə qəbul edilən, lakin müxtəlif səbəblərdən tam yaxşı nailiyyət əldə edə bilməyən, məktəbə qəbul edilməyən, habelə hər hansı şəkildə əlavə yardıma ehtiyacı olan, nisbətən azsaylı uşaqları diqqətdən kənar qalan uşaqların sırasına aid etmək olar.

Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının dövlət təhsil sistemlərində təhsil islahatı aparılmışdır. Son tədqiqatlar onu göstərir ki, təhsil əmaq üçün bərabər imkanlar, habelə təhsilin maliyyələşdirilməsi və idarə olunması sahələrində müəyyən irəliləyiş əldə edilmişdir. Hələ də həmin ölkələrin bir çoxu Minilliyin inkişaf məqsədlərinə (MİM) və Hamı üçün təhsilə (HÜT) dair öhdəlikləri tam yerinə yetirməmişdir. BMT-nin Uşaq Fondunun (UNICEF) 2007-ci ildə keçirdiyi regional tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, “sağlamlıq imkanları məhdud olan” uşaqların evdə və ya xüsusi təhsil müəssisələrində təhsil alması hələ də üstünlük təşkil edir. İslahatların miqyasının genişləndirilməsi bu cür uşaqların təhsil almaq imkanından məhrum olmalarına səbəb ola bilər.”¹ MDB, Şərqi və Mərkəzi Avropanın müxtəlif ölkələrində islahatlar zamanı sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar diqqətdən kənar qalırlar. Təhsil almaq üçün bərabər imkanlara gəldikdə isə eyni hesabatda deyilir ki, “...müəssisələrdən kənar sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün təhsil almaq imkanları məhduddur və əlilliyi olan bir çox uşaq (ƏU) məktəblərə qəbul edilmir.” Bu hesabatdan belə nəticə çıxarılır ki, MDB ölkələrində təhsil almaq üçün bərabər imkanları artırmaq, təhsilin idarə olunmasını və maliyyələşdirilməsini yaxşılaşdırmaq üçün, o cümlədən əlilliyi olan uşaqlara və imkansız ailələrin uşaqlarına təhsil xidmətlərini göstərmək üçün tədbirlər görülməlidir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət təhsil sistemi keçmiş Sovet təhsil sistemləri əsasında qurulmuşdur. Bu təhsil sistemi Sovet dövründə əsasən defektologiya elmi əsasında fəaliyyət göstərir və adətən digər uşaqlardan təcrid edilmiş şəkildə, xüsusi məktəblərdə və ev məktəblərində ƏU-a təhsil verməkdən ibarət idi. Beləliklə, hazırda dövlətin göstərdiyi təhsil xidmətlərinin əksəriyyəti ƏU-ın öz həmyaşıdlarından və bütövlükdə cəmiyyətdən təcrid olunmasına səbəb olur. Bundan əlavə, Azərbaycanda xüsusi təhsil xidmətləri bəzi rayonlarda göstərilir, buna görə də əlilliyi olan uşaqlar xüsusi təhsilə cəlb edilmək üçün digər rayonlarda fəaliyyət göstərən xüsusi təhsil müəssisələrinə müraciət edirlər. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Hökuməti (AH) son zamanlar əlilliyi olan uşaqların tipik həmyaşıdları ilə birlikdə təhsil almalarına şərait yaradılmasını nəzərdə tutan “Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili üzrə İnkişaf Proqramı 2005-2009-cu illər” kimi təşəbbüsləri irəli sürmüşdür.

Tədqiqatın aparılması UNICEF-in dəstəyilə Müasir Təhsilə və Tədrisə Yardım Mərkəzi (MTTYM) tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu tədqiqatı aparmaqda məqsəd: 1) UHK, qanunvericilik, strategiyalar, vəsaitlər və üsullar baxımından Azərbaycanda ƏU-a göstərilən təhsil xidmətlərinin vəziyyətini qiymətləndirmək, habelə çıxarılan nəticələrin strateji islahata göstərdiyi əsas təsirləri vurğulamaq; 2) bütün uşaqların əsas təhsilə cəlb edilməsinə mane olan iqtisadiyyat və maliyyə məsələlərini təhlil etmək; 3) inkluziv təhsil sahəsində rast gəlinən nümunəvi üsulları müəyyən etmək və qeyd almaqdır, habelə özünü doğrultmuş səmərəli mexanizm və strategiyaları, narahatlıq doğuran istiqamətləri və ƏU-ın adi məktəblərdə uğurla təhsil almalarına mane olan amilləri

¹ UNICEF, 2007-ci il, Digərləri ilə müqayisədə bəziləri üçün daha çox təhsil?, Cenevrə, UNICEF-in MŞA və MDB üzrə regional şöbəsi

işıqlandırmaq; nəhayət 4) strateji islahatları həyata keçirmək, lazımi miqdarda vəsaitin ayrılmasını təmin etmək, inkluziv təhsilə yardım proqramlarının həyata keçirilməsinə kömək etmək məqsədilə Azərbaycanda hakimiyyət orqanlarının və digər tərəfdaşların imkanlarının artırılmasına dair tövsiyələr verməkdir.

Bu tədqiqatın hədəf qrupu 6-10 yaşlarında olan ƏU idi, məlumatlar isə valideynlərdən, müəllimlərdən, məktəb direktorlarından, strategiya müəyyən edən şəxslərdən, nazirliyin əməkdaşlarından və qeyri-hökumət təşkilatlarından (QHT) toplanmışdır. Məlumatın toplanması zamanı sorğular, müsahibələr, hədəf qruplarının müzakirələri (HQM), müşahidələr və sənədlərin nəzərdən keçirilməsi kimi tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində aşkar edilmişdir ki, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların tələbatını ödəyən xüsusi xidmətlər çox azdır. Bu çatışmazlıq əsasən Sovet dövrünün köhnəlmiş, dar tibbi yanaşmaları ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən, keçmişdə ƏU-ın digər uşaqlardan təcrid edilməsi strategiyalarının tətbiq edilməsi nəticəsində bir çox ümumi məktəbdə xüsusi xidmət mütəxəssisləri yoxdur, çünki sistem bunu tələb etmirdi və indi də etmir. Bundan əlavə, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində həmin çatışmazlığı aradan qaldıra biləcək kadrlar yetişdirmək üçün müvafiq sistem yoxdur. Kadr hazırlığı ilə bağlı ixtisaslar açılmamışdır.

Müvafiq normativ hüquqi aktların təhlili göstərir ki, əlil uşaqların təhsili ilə bağlı nəzarət və monitorinq qaydaları mövcud deyildir.

Tədqiqatın yerdə qalan hissəsinin quruluşu aşağıda göstərilmişdir. Növbəti fəsildə məlumatı toplamaq və təhlil etmək üçün istifadə olunan metodologiya və üsullar təsvir edilir. Həmin fəsildə həm də nümunə seçmək üsulları və tədqiqat qrupunun nümunə seçərkən rast gəldiyi çətinliklər müzakirə edilir. 3-cü fəsildə tədqiqatın nəticələri haqqında ümumiləşdirilmiş məlumat verilir. Həmin fəslin bölmələri təhsil imkanlarına və maneələrinə, hazırda mövcud olan ailə, dövlət və qohumlar tərəfindən göstərilən dəstəyə; ƏU-a göstərilən münasibətə, təhsil xidmətlərinə və əlavə xidmətlərə həsr olunmuşdur. Bundan əlavə, həmin fəsildə yerli qanunvericilik və uşaq hüquqlarına dair əsas beynəlxalq sənədlər müqayisə edilmiş, təhsil xidmətləri və əlavə xidmətlər dərindən təhlil edilmişdir. Sonuncu fəsildə nəticələr verilmiş, habelə hökumətin və digər maraqlı tərəflərin gələcək fəaliyyətinə dair tövsiyələr verilmişdir.

2. Metodologiya

Bu tədqiqat keyfiyyəti və miqdarı müvafiq üsullarla həyata keçirilmişdir. Tədqiqat iştirakçılarının tədqiqatın nəticələrinə təsir göstərmələrinin qarşısını almaq üçün məhz həmin üsullar istifadə edilmişdir. Əsas məqsəd keyfiyyət və kəmiyyət baxımından toplanan məlumatların bir-birini tamamladığını, təsdiq etdiyini və sübuta yetirdiyini göstərməkdən ibarət idi.

Müsahiblər üçün müsahibə üsulları üzrə, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlardan və onların valideynlərindən müsahibə götürmək və HQM keçirmək qaydaları üzrə iki günlük təlim kursu təşkil edilmişdir. Təlim əsnasında iştirakçılara layihələr, onların təyinatları, Azərbaycanda xüsusi və inkluziv təhsilin vəziyyəti haqqında məlumat verilmişdir. Sahə işi 2008-ci ilin aprelinde başlamış və 2008-ci ilin iyununda bitmişdir. Sonra tədqiqatçılar qrupu toplanan məlumatı təhlil edərək hesabat tərtib etmişdir. Hesabatda aşağıda göstərilən terminlər əks olunmuşdur:

- Əlilliyi olan uşaqlar: sağlamlıq imkanları məhdud olan, fiziki, psixoloji və əqli çətinliklər yaşayan, müvafiq xidmətlər göstərilmədiyi təqdirdə təhsil almaqda çətinlik çəkən uşaqlar²

² Azərbaycan Respublikasının Hökuməti (2001), Xüsusi təhsil haqqında qanun

- Evdə təhsil: Azərbaycanda ev təhsilinin iki növü vardır: 1) xüsusi ev təhsili, yəni yalnız evlərdə təhsil xidməti göstərən məktəblər. Xüsusi ev təhsilinin şərtlərinə uyğun olaraq, evlərdə şagirdlərə dərs keçdiklərinə görə müəllimlərə əlavə məvacib ödənilir; 2) əlavə xidmət kimi evlərdə təhsil verən adi məktəblər. Məktəb direktorları əlavə məvacib ödəmədən evlərdə dərs keçməyi müəllimlərin öhdəsinə qoyur.
- Xüsusi məktəb: yalnız əlilliyi olan uşaqları qəbul edən, adətən internat və ya sığınacaq kimi fəaliyyət göstərən məktəblər.
- İntegrativ təhsil: ümumtəhsil məktəblərində, ayrıca siniflərdə əlilliyi olan uşaqlara təhsil verilməsi³.
- İnkluziv təhsil: xüsusi tələbatlarından asılı olmayaraq, bütün uşaqlara təhsil verən adi (ümumtəhsil) məktəblər. Əlilliyi olan uşaqlara köməklik göstərilir, hər uşağın tələbatını fərdi qaydada ödəmək üçün müvafiq məktəb kurikulumu təsdiq edilir. Məktəbdə psixoloq, əmək gigiyenası üzrə terapevt, nitq terapevti və s. mütəxəssislər tərəfindən xüsusi xidmətlər göstərilir.

2.1. Məlumat toplamaq üsulları

Məlumat toplamaq üçün aşağıda göstərilən üsullardan istifadə edilmişdir:

1. Əlilliyi olan uşaqların valideynləri arasında sorğular (821 valideyn)
Əvvəlcə əlil və tipik uşaqların valideynləri arasında sorğu keçirmək nəzərdə tutulmuşdur (hər qrupda 400 valideyn). Lakin sonra tədqiqat qrupu belə razılığa gəldi ki, yalnız ƏU-ın valideynləri arasında sorğu keçirmək daha məntiqli olardı; HQM isə tipik uşaqların valideynləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tipik uşaqların valideynlərinin inkluziv və integrativ təhsil haqqında kifayət qədər məlumatı olmadığından, onlarla fərdi şəkildə keçiriləcək müsahibələr səmərəsiz ola bilərdi. Bu məqsədlə HQM keçirildi.
2. Müəllimlər arasında sorğu (300 müəllim)
Bu tədqiqat çərçivəsində ƏU-ın təhsili ilə məşğul olan 300 müəllim arasında 64 sualdan ibarət olan sorğu vərəqəsi vasitəsilə sorğu keçirildi. Müəllimlərin əksəriyyəti şəhər məktəblərindən olub (88,6%) əsasən evlərdə dərs keçir (33%) və inkluziv təhsillə məşğul olurdular (30%). Sorğu iştirakçılarının 10%-i xüsusi internat məktəblərini, 10%-i xüsusi məktəbləri, 12%-i ümumtəhsil orta məktəbləri, 2,4%-i isə inkluziv sinifləri təmsil edirdi. Sorğuda iştirak edən müəllimlərin təxminən yarısı 20 ildən artıq tədris fəaliyyəti stajına malik idi. Müəllimlərin 60%-dən çoxu 40 və daha yuxarı yaş həddində idi.
3. Məktəb direktorları ilə ətraflı müsahibələr (51 direktor)
Sorğu ərazilərində (regionlarında) yerləşən 51 məktəbin direktorlarından məlumat toplamaq üçün 61 sualdan ibarət olan sorğu vərəqəsindən istifadə edildi. Direktorların 30-u kişi, qalanı isə qadınlar idi. Sorğuda iştirak edən direktorların 45%-dən çoxu 50 və daha yuxarı yaş həddində idi və onların əksəriyyəti 20 ildən artıq tədris fəaliyyəti stajına malik idi. Onların 62%-dən çoxu isə məktəb idarəetməsi sahəsində təxminən 15 illik staja malik idi.
4. Rayon təhsil şöbələrinin müdirləri ilə ətraflı müsahibələr (13 müsahibə)
5. Hökumət nümayəndələri ilə ətraflı müsahibələr (11 müsahibə)
Müsahibə verən hökumət nümayəndələri Təhsil Nazirliyi (TN), Səhiyyə Nazirliyi (SN), Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyin (ƏƏSMN), Milli Məclis (MM) və Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsindən idilər. İki nümayəndə, təhsil nazirinin müavini və parlamentin insan haqları komissiyasının sədri vaxt məhdudluğu səbəbindən

³ Azərbaycan Respublikasının Hökuməti (2001), Xüsusi təhsil haqqında qanun

mü sahibə verə bilmədilər. Beləliklə, tədqiqat qrupu nəzərdə tutulan 13 mü sahibədən yalnız 11-ni keçirə bildi.

6. Tipik uşaqların valideynləri və müəllimləri ilə keçirilən HQM (30 nəfərdən ibarət qrup)
Tipik uşaqların cəmi 271 nəfər müəllim və valideyni hədəf qrupunun müzakirələrində iştirak etdi. Onlardan yalnız 33 nəfəri kişi, 237-si isə qadın idi.
7. QHT nümayəndələri ilə HQM (10 nəfərdən ibarət bir qrup)
QHT-lərin 10 nəfər nümayəndəsi HQM-də iştirak etdi. Onlardan 3 nəfəri Azərbaycanda ƏU-ın təhsili və müalicəsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq QHT-ləri təmsil edirdi. Onlardan beşi isə ƏU-ın təhsili/müalicəsi və valideynlərin cəlb edilməsi ilə birbaşa məşğul olan təşkilatları təmsil edirdi. Qalan iki təşkilat təbliğat və digər kömək xidmətləri ilə məşğul olurdu.
8. Xüsusi təhsilin, ev təhsilinin, integrativ təhsilin (adi məktəblərdə xüsusi siniflər), ümumtəhsil məktəblərdə tətbiq olunan inkluziv təhsil üsullarının və s. müşahidə edilməsi
MTTYM-nin mütəxəssisi tərəfindən İSSA standartları əsasında müşahidə vasitəsi hazırlandı. İki müşahidəçidən ibarət olan tədqiqat qrupu hər rayonda iki gün qaldı və 35 sinif otağında oldu. Müşahidəçilər ümumtəhsil, xüsusi və internat məktəblərində oldular və əlillik dərəcəsi müxtəlif olan uşaqlar üçün xüsusi məktəblər tərəfindən həyata keçirilən evdə təhsil ilə bağlı dərsləri müşahidə etdilər. Müşahidə vasitəsi dərs prosesi zamanı mühitin və müəllimlərin pədaqoji yanaşmalarına kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Həmin vasitə dərs prosesində dörd mühüm istiqaməti əks etdirirdi:
 - a) Fiziki mühit – şagirdlər üçün ayrılan iş sahəsinin, sinif otağının tərtibatının, təhsil vasitələrindən və əyani vəsaitlərdən istifadə etmək imkanının tədqiq edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi;
 - b) Təlim mühiti – bütün uşaqlar üçün öyrənmək, təlim fəaliyyətində iştirak etmək, həmyaşıdlarla və heyətlə məqsəduyğun qarşılıqlı ünsiyyətə girmək imkanı yaratmaq üçün müəllimin yaratdığı mühitin tədqiq edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi; bu zaman həm də uşaqların tələbatlarının nəzərə alınması və onlara dözümlü münasibət göstərilməsi məsələləri də tədqiq olunur;
 - c) Tədris üsulları və təlim tədbirləri – dərs zamanı uşaqların təlim fəaliyyətini genişləndirmək məqsədilə müəllimlərin həyata keçirdikləri tədris üsullarına və təlim tədbirlərinə həsr olunan üçüncü qiymətləndirmə istiqaməti;
 - d) İctimai mühit – sinif otağında ictimai mühitə, habelə uşaqların öyrənmək və birgə yaşamaq bacarıqlarını inkişaf etdirən, müsbət ictimai dəyərləri təbliğ edən və möhkəmləndirən, uşaqların davranışını qiymətləndirməyə imkan verən davranış formalarını tərtib etmək qabiliyyətinin müəllimlərdə olub-olmadığına xüsusi diqqət yetirilməsi.

Təklif olunurdu ki, hər dörd istiqamət üç göstərici əsasında qiymətləndirilsin: müşahidə edilmir, nadir hallarda müşahidə edilir və ardıcıl surətdə müşahidə edilir. Hər göstəriciyə müşahidəçinin fikrini təsdiq edən qeydlərin əlavə olunması tövsiyə olunurdu. Bundan əlavə, məktəblərə edilən səfərlər və evdə aparılan dərslər nəticəsində ətraflı qeydlər aparılmışdır.

9. Yerli və beynəlxalq qanunvericiliklərin təhlili
Əsasən dövlət orqanlarının internet saytlarından götürülən milli qanunlar, qərarlar və əsasnamələr tədqiqatçılar tərəfindən təhlil edilmişdir⁴. Məlumatlar hesabat üçün lazım olan, təhsilə aid olan və hazırda qüvvədə olan qanunvericilik sənədlərindən ibarətdir. UHK, Əlil şəxslərin haqları konvensiyası (ƏŞHK), Salamanka bəyannaməsi və s. kimi beynəlxalq sənədlər də təhlil edilmişdir.

⁴ www.edu.gov.az, www.justice.gov.az, www.preseident.az, www.meclis.gov.az, www.cabmin.gov.az, www.health.gov.az

2.2. Nümunə seçmək əməliyyatları

Məlumat toplamaq üçün çoxmərhələli nümunə seçmək üsulundan istifadə edilmişdir. Həmin üsul püşk yolu ilə seçilən məktəblərdə aparılmışdır. Bu tədqiqat üçün ƏU Səhiyyə Nazirliyinin təqdim etdiyi siyahılardan püşk yolu ilə seçilmişdir. Tədqiqat iştirakçılarının qalan hissəsi ƏU vasitəsilə seçilmişdir, yəni ƏU-la sorğu keçirildikdən sonra onların valideynlərindən, həmin məktəblərdə təhsil alan tipik uşaqlar və onların valideynlərindən, məktəb direktorlarından, habelə rayon təhsil şöbələrinin əməkdaşları ilə sorğular keçirilmişdir.

SN-in təqdim etdiyi siyahıya uyğun olaraq, Azərbaycanda 2006-cı ildə qeydiyyatda düşən, əlilliyi olan uşaqların sayı 23 533 idi. SN-in təqdim etdiyi ƏU siyahısından məlum olur ki, onların 83,8%-i 5-17 yaş həddindədir. Nəticələri optimallaşdırmaq üçün tədqiqat qrupu qeydiyyatda alınmış ən çox ƏU-ın yaşadığı 13 rayonu seçməyi qərara aldı. Daha çox ƏU-ın Bakı (paytaxt) və Sumqayıt şəhərlərində yaşadığını nəzərə alaraq, nümunə seçərkən həmin şəhərlərdən daha çox müsahib seçilmişdir.⁵ Yekun nümunələr 1-ci cədvəldə (6-cı səh.) göstərilmişdir.

Sorğuda iştirak edən valideynlərin təxminən 22%-i kəndlərdən, 78%-i isə şəhərlərdən (şəhərlər və rayon mərkəzləri) idi. Valideynlərin böyük əksəriyyəti yalnız bir əlil uşağa malik olduğunu bildirmişdi. Müşahidə əraziləri TN-in təqdim etdiyi məlumat əsasında seçilmişdi. İki meyar əsasında müşahidə yerləri seçildi. Birinci meyar təhsil alan ƏU-ın sayı, ikinci meyar isə ƏU-a göstərilən təhsil xidmətlərinin növü idi.

Bakı ən çox ƏU-a (33,5%) və təhsil müəssisələrinin bütün növlərinə, yəni ev təhsilinə, xüsusi məktəblərə, internat məktəblərə, ümumtəhsil məktəblərdə birləşdirilmiş siniflərə, ümumtəhsil məktəblərdə sınaq səcyyəli inkluziv təhsil siniflərinə malik olan şəhər kimi seçildi. Biləsuvar (9,8%) ən çox ƏU-a malik olan kənd rayonudur və həmin uşaqlara yalnız evlərdə dərs keçilir. Sumqayıt şəhəri ƏU-ın ümumi sayının 8%-inə malik olan və təhsil xidmətlərinin bütün növlərini göstərən digər böyük şəhər kimi seçildi.

1-ci cədvəl. Nümunələrin seçilməsi				
Rayonun adı	ƏU-ın ümumi sayı (5-17 yaş)	Nümunələrin seçilməsi (nəzərdə tutulan)	Nümunələrin seçilməsi (həqiqi icra)	Nümunələrin seçilməsi (həqiqi icra %)
1. Bakı	3567	220	240	6.7%
2. Biləsuvar	1043	60	59	5.6%
3. Masallı	915	80	80	8.7%
4. Sumqayıt	852	100	100	11.7%
5. Gəncə	775	100	99	12.7%
6. Ağcəbədi	665	40	40	6%
7. Qax	562	20	20	3.5%
8. Naxçıvan	484	40	40	8.2%
9. Şəki	470	20	22	4.6%
10. Goranboy	463	20	20	4.3%
11. Tovuz	437	20	21	4.8%
12. Bərdə	428	20	21	4.9%
13. Yevlax		60 ⁶	59	
Cəmi	10661	800	821⁷	7.7%

⁵ Etiraf etmək lazımdır ki, KSI ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda adətən rəsmi rəqəmlər etibarlı olmur. Məsələn, tədqiqat qrupu qeydiyyatda düşən uşaqları öz ünvanlarında tapmamışdır. Dövlət orqanlarının nümayəndələri anonimlik şərti ilə bildirdilər ki, bir çox uşaq öz ünvanını dəyişir, lakin heç də bütün hallarda yeni ünvanı təqdim etmir. Bu vəziyyət təkcə ƏU-ın ümumi sayı baxımından deyil, həm də kənd/shəhər nisbəti kimi məsələlər baxımından bütün ölkəyə xas olan nümunəvi qayda tərtib etməkdə tədqiqat qrupu üçün müəyyən çətinliklər yaratdı. Bu səbəbdən tədqiqat metodologiyasının bəzi zəif cəhətləri ola bilər.

Şəki və Yevlax təhsil xidmətlərinin bütün ənənəvi növlərini göstərən kənd rayonlarıdır və burada ƏU-ın 4.4%-i yaşayır. Yevlax həm də sınaq səciyyəli inkluziv təhsil siniflərini açan kənd rayonu kimi seçilmişdir⁶. Bundan əlavə, Şağan və Saray kəndlərində Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən, ağır əlillik dərəcəsinə malik olan uşaqlar üçün nəzərdə tutulan internat məktəbinə baş çəkmiş, sinif otaqları və mühit müşahidə edilmişdir.

2.3. Tədqiqat fəaliyyətini məhdudlaşdıran amillər

Tədqiqat zamanı müxtəlif səbəblər üzündən nəticələr gecikdirilmişdir. Tədqiqatın həyata keçirilməsi bir neçə ay gecikdirilmiş, tədqiqatı həyata keçirən müəssisələr tədqiqat metodologiyasını bir neçə dəfə dəyişdirmişdir. Tədqiqatçılar qrupu müxtəlif nazirliklərdən (SN-dən və TN-dən) statistik məlumatları gec almışdır.

Tədqiqat zamanı rast gələn problemlərdən biri də sorğu keçirən qrupun nazirliklərdən verilən ünvanların bir qisminə ƏU-ın olmaması idi. Həmin ünvanlardan qrupa verilən cavablar aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

- ƏU köçüb getmişdir,
- Bəzi hallarda isə həmin ünvanı heç bir ƏU olmamışdır (ola bilsin ki, bu valideynin öz əlil uşağı barədə məlumat vermək istəməməsi ilə bağlı idi).

Buna bənzər hallara ən çox Sumqayıt və Bakı şəhərlərində rast gəlinmişdir.

Əksər hallarda müsahiblər və tədqiqat iştirakçıları özlərinin və əlilliyi olan uşaqlarının rast gəldikləri çətinliklər və məsələlər barədə bəzi suallara çox ehtiyatla cavab verirdilər. Müsahibə götürən şəxslər iştirakçıların adlarının gizli saxlanacağını müsahibə əsnasında iştirakçılara izah etmək üçün müəyyən vaxt sərf etməli olurdular.

Müşahidə əsnasında rast gələn ən mühüm maneə müəllimlərin öz fəaliyyətlərinin müşahidə edilməsini və ola bilsin ki, tənqid edilməsini istəməmələri idi. Müşahidələrdə iştirak edən, o cümlədən evlərdə dərs keçən müəllimlərə tədqiqatçıların gəlməsi barədə əvvəlcədən məlumat verilmişdi. Tədqiqat göstərdi ki, belə vəziyyətdə bəzi müəllimlər dərs planına riayət etmirdi və siniflərdə öz gündəlik işlərini yerinə yetirmək əvəzinə, öz peşələrinin və iş üsullarının xüsusiyyətlərini tədqiqat qrupunun üzvlərinə izah edirdilər. Müşahidə olunan bir çox siniflərdə müəllimlər öz işlərinin nəticəsini nümayiş etdirməyə çalışır və uşaqlardan əldə etdikləri bilikləri tədqiqatçılar üçün nümayiş etdirmələrini xahiş edirdilər.

Tədqiqat qrupunu siniflərə və ƏU-ın evlərinə aparan məktəb direktorlarının və yaxud baş müəllimlərin iştirakı da müşahidə olunan dərslərin təbii keçməsinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri idi. Müşahidələr göstərdi ki, müəllimlər müstəqil surətdə qərar qəbul etmir və rəhbərliyin tapşırığı və göstərişlərinə əməl edirdilər.

3. Nəticələr

Bu bölmədə tədqiqatdan əldə olunan məlumatların təhlilinin nəticələri göstərilir. Burada təhsil imkanları və çətinlikləri ailə, dövlət və qohumlar tərəfindən göstərilən dəstək, maraqlı tərəflərin gözlədikləri nəticələr, ƏU-a tolerant münasibət, ƏU-a təhsil və əlavə xidmətlərin göstərilməsi müzakirə olunur. Bundan əlavə, bu bölmədə yerli qanunvericilik uşaq hüquqlarına dair əsas beynəlxalq sənədlərlə müqayisə edilir, təhsil xidmətləri və əlavə xidmətlər təhlil olunur.

⁶ Əvvəlcə Yevlax nümunələrinə daxil edilməmişdi. Yevlax Dövlət Inkluziv təhsil proqramının sınaq ərazilərindən biri olduğuna görə, onu tədqiqat nümunələrinə daxil etmək qərara alındı.

⁷ Sorğu qrupu kiçik səhvə yol verdi və valideynlər arasında lazım olmayan əlavə 21 sorğu keçirdi.

⁸ Yevlaxda bu sınaq layihəsi TN, Beynəlxalq tibb korpusu və Təhsildə yeniliklər mərkəzi ilə birlikdə həyata keçirilirdi.

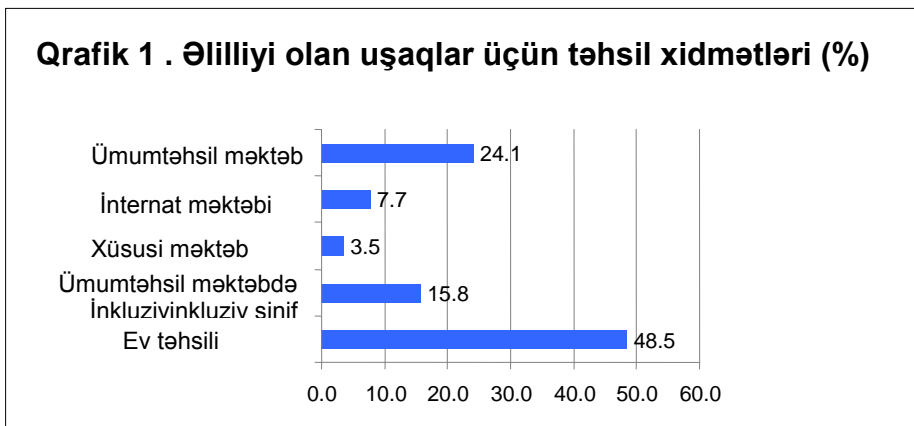
3.1. Təhsil imkanları

Bu tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, ölkənin qanunvericiliyində xüsusi təhsil xidmətlərinə ehtiyac duyan uşaqlar üçün müxtəlif təhsil imkanları təklif olunur. Tədqiqatın nəticələrindən biri ondan ibarət idi ki, hökumət nümayəndələri ƏU-a təhsil xidmətlərinin göstərilməsini dövlətin birinci dərəcəli vəzifəsi hesab edirdilər və onların fikrincə, hökumət diqqətdən kənar qalan uşaqların təhsil hüquqlarını həyata keçirməyə imkan yaradan strategiyalar qəbul etməli və yerinə yetirməli idi. Hökumət nümayəndələri bildirdilər ki, son illərdə hökumət bir neçə müvafiq qərar qəbul etmişdir, lakin onu da etiraf etdilər ki, hələ çox iş görülməlidir.⁹ Müsahibə verən hökumət nümayəndələrinin uşaq müdafiəsinə dair beynəlxalq qanunlar və konvensiyalar haqqında geniş təsəvvürləri vardır və onlar həmin qanun və konvensiyaların müddəalarını qəbul etdiklərini bildirdilər. Tədqiqat nəticəsində əldə edilən məlumatlara uyğun olaraq, sorğuda iştirak edən valideynlərin təxminən 84%-i bildirmişdir ki, onların əlilliyi olan uşaqları bu və ya digər şəkildə təhsilə cəlb olunublar. Bundan əlavə, valideynlər və təhsil işçiləri əlilliyi olan uşaqlara kömək edirlər: sorğuda iştirak edən valideynlərin 96%-dən çoxu, müəllimlərin isə təxminən 95%-i bildirdi ki, onlar əlilliyi olan uşaqların təhsil almalarına tərəfdardır. Belə ki, təhsil almaları ƏU-ın gələcəkdə cəmiyyətə inteqrasiyasına və ehtiyaclarının ödənilməsinə kömək edəcəkdir. Tipik uşaqların valideynləri də əlilliyi olan uşaqlar üçün təhsil xidmətlərinin təşkil edilməsinə tərəfdar olduqlarını bildirdilər. Nəticələr onu göstərir ki, ki, ƏU-ın tələbatını ödəmək üçün ev təhsili, inkluziv və inteqrativ sinif otaqları, xüsusi məktəblər kimi müxtəlif təhsil xidmətləri mövcuddur. Lakin ƏU-ın tələbatını ödəyə bilmək üçün həmin xidmətlərin heç biri infrastruktur, müəllim hazırlığı, tətbiqi üsullar və s. kimi imkanlara malik deyildir. Bütün xidmətlərin qeyd olunan formaları bu hesabatın sonrakı hissələrində ətraflı şəkildə şərh ediləcəkdir.

3.1.1. Evdə təhsil

Bu tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, ƏU üçün ən çox göstərilən təhsil xidməti ev təhsilidir (cədvəl 1). Ümumiyyətlə sorğuda iştirak edən valideynlərin təxminən yarısı (48.5%) bildirdi ki, onların uşaqları evdə təhsil alır.

Bu təhsil növü şəhərlə müqayisədə kəndlərdə üstünlük təşkil edir: kəndlərdə yaşayan ƏU-ın təxminən 64%-i evdə təhsil alır, şəhər uşaqlarının isə 44,4%-i evdə təhsil alır. Sorğuda iştirak edən 51 məktəbdən 11-i bildirdi ki, o, ya ev məktəbi, ya da ümumtəhsil məktəb olaraq ƏU-a ev təhsili xidmətlərini göstərir. Təhsilin bu növündə nəzərdə tutulduğu kimi, müəllim ƏU-ın evinə gedir və ona xüsusi kurikulum əsasında dərs keçir.

⁹ Qanun və qaydaların tam siyahısı ilə tanış olmaq üçün lütfən bu tədqiqatın Strategiyalar, qaydalar, qanunlar bölməsinə baxın.

Tədqiqat qrupu ev təhsili xidmətlərinin iki növünü müşahidə etmişdir: xüsusi ev təhsili məktəbləri yalnız evlərdə təhsil xidmətləri göstərirlər və daha çox şəhərlərdə fəaliyyət göstərirlər¹⁰, ümumtəhsil orta məktəblər isə ev təhsilini əlavə xidmət kimi rayon və kəndlərdə fəaliyyət göstərirlər. Əvvəlki qaydalara uyğun olaraq, məktəb müəllimi ev təhsili üçün əlavə məvacib alır, yeni qaydalara uyğun olaraq isə, müəllimlər heç bir əlavə məvacib almadan, öz direktorlarının göstərişi ilə evlərdə dərs keçirlər,

Müşahidələr göstərir ki, fərdi ev təhsilinin keyfiyyəti çox aşağıdır. Dərslər ümumi otaqda, yaşayış otağında, nahar masasının arxasında keçilir. Tədqiqatçıların müşahidələrindən bəzi nümunələr aşağıda göstərilmişdir:

“Uşağın anası mənə (tədqiqatçı) dedi ki, mənzil yenidən təmir edilmişdir; döşəmənin üzərində böyük xalça, otaqda yaxşı mebel, böyük televizor var idi. Biz dərslərin keçirildiyi masanın arxasında əyləşməyə dəvət olunduq. Televizor qoşulu idi və heç kim ona baxmırdı. Müəllim şagirddən dərslikləri və kağızları gətirməyi xahiş etdi. Dərs keçərkən müəllim uşağın anası ilə danışdı və qızın əlilliyinin nədən ibarət olduğunu mənə izah etməyə çalışdı.”

“Biz uşağın evinə gedərkən müəllim uşağın ailəsinin çətinlikləri haqqında danışdı və onların evində hətta oturmaq üçün stulun belə olmadığını qeyd etdi. “Mən onlardan xahiş etdim ki, sizin üçün qonşudan bir stul alsınlar,” deyərək, mənə müraciət etdi. Biz otağa daxil olduq, otaq demək olar ki boş lakin təmiz idi. Döşəmədə köhnə və çox qısa xalça var idi, və o, daş döşəməni tam örtmürdü, otaqda televizor, masa, divan, kreslo və böyük çarpayı var idi. Mən masanın arxasında iki kiçik kürsü gördüm. Müəllim mənə stullardan birini götürməyi təklif etdi, digərini isə özü götürdü; dərs almaq üçün masanın qarşısında üç qız dayanmışdı.

Bakı evlərindəki müşahidələrdən qeydlər

“Biz (tədqiqatçılar) kiçik qaranlıq dərs otağına daxil olduq. Mən divan üzərində uzanan yaşlı kişini gördüm; o, yatmışdı və ucadan xoruldayırdı. Televizor qoşulu idi və müəllim onu söndürməyi xahiş etdi. Müəllimin səsi yaşlı kişini oyatdı, o, uşağın anasına nə isə dedi. O, bir neçə dəfə öz narazılığını bildirdi, uşağın anası onunla xeyli danışdıqdan sonra o, otağı tərk etdi.”

Sumqayıt evlərindəki müşahidələrdən qeydlər

“Uşağın müəllimi gözlədiyi otaq kifayət qədər işıqlı deyildi. Masanın üzərində kitablar, kağızlar və güllər var idi. Biz işığı yandıрмаğı xahiş etdik; lakin elektrik lampasının da bir xeyri olmadı.”

Yevlax evlərindəki müşahidələrdən qeydlər

Bu hallar demək olar ki, bütün kənd və rayonlarında müşahidə olunurdu. Müvafiq imkanlara malik olan ailələr öz uşaqları üçün ayrıca və sakit dərs otağı ayırmamışdılar və bu məsələ müəllimləri də narahat etməmişdir.

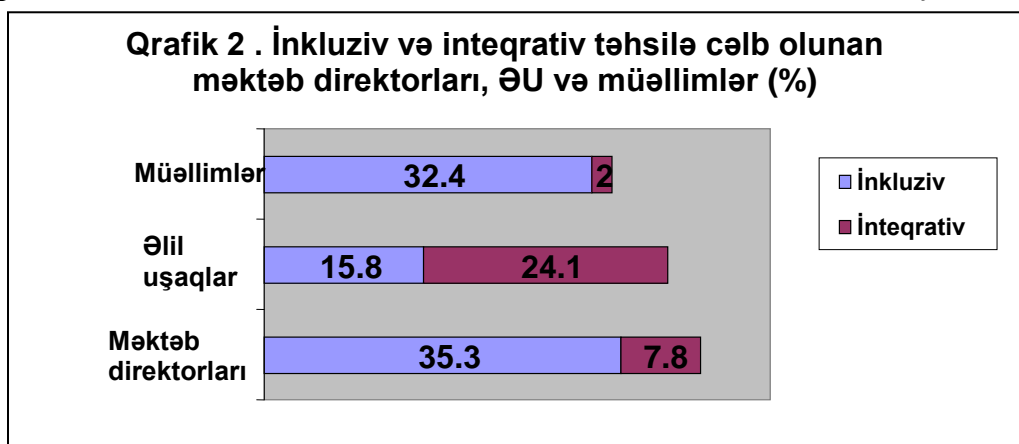
3.1.2. İntegrativ və inkluziv təhsil

¹⁰ TN-in verdiyi məlumata (2004) görə, ölkədə iki bu cür məktəb vardır, biri Bakıda, digəri isə Gəncədə yerləşir. TN bildirdi ki, təxminən 8000 ƏU evdə təhsil alır (2004).

Valideynlər arasında keçirilən sorğunun nəticələrinə uyğun olaraq, Azərbaycanda ƏU-a ən çox göstərilən ikinci təhsil xidməti ümumi məktəblərdə verilən təhsildir (cədvəl 1 səh. 8.). Sorğuda iştirak edən valideynlərin təxminən 24%-i bildirdi ki, onların uşaqları bu sistem vasitəsilə təhsil almaq imkanına malikdirlər. Lakin sorğu zamanı təhsil xidmətlərinin hansı tipə aid olduğu (inteqrativ, inkluziv və ya digər) müəyyən edilmədi. Rəsmi qaydada inteqrativ dərslər əsasən şəhərlərdə və yalnız bir neçə məktəbdə keçirilir.¹¹ Digər tərəfdən tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, bəzi hallarda xüsusilə rayon və kəndlərdə ƏU ümumtəhsil məktəblərdə təhsil alırlar, lakin həmin məktəblər ƏU-a təhsil vermək iqtidarında deyildir. Bəzi hallarda əlilliyi olan uşaqlar dərslərə müntəzəm qaydada getmirlər, lakin orta məktəbin bitirilməsi haqqında şəhadətnamə alırlar¹². İkinci səbəb ondan ibarət ola bilər ki, valideynlər və məktəb rəhbərliyində ev təhsili və ümumi təhsil barədə yanlış təsəvvür vardır. Belə ki, rəsmi qaydada ƏU məktəbə qəbul edilir. Belə olan təqdirdə hesab olunur ki, ƏU məktəbə getməli olduğu halda, o, evdə təhsil alır. Bunu səbəbini sorğuda iştirak edən valideynlərin inteqrativ və ya inkluziv təhsilin nə olduğunu bilməmələri ilə izah etmək olar. Müşahidəçilərdən biri qeyd edir:

İnteqrativ dərslər dedikdə əlilliyi olan uşaqların ümumi məktəbə getmələrinə icazə verilməsi, lakin özlərinin tipik həmyaşıdları ilə eyni sinifdə dərs keçməmələri nəzərdə tutulur. Bunun əvəzində onlar ayrıca sinif otaqları və müəllimlər ilə təmin olunurlar. Əlilliyi olan uşaqlar ümumi məktəb kurikulumu əsasında təhsil alırlar, lakin onların xüsusi təlim ehtiyaclarını ödəmək üçün onlar bütün digər uşaqlardan təcrid olunmuş şəkildə təhsil alırlar.

Sorğuda iştirak edən valideynlərin təxminən 15,8%-i (Cədvəl 2) bildirdi ki, onların uşaqları inkluziv təhsilə cəlb ediləblər. Bu, son zamanlar hökumətin təşəbbüsü, beynəlxalq və milli qeyri-hökumət təşkilatlarının köməyi ilə ölkənin bir neçə regionunda, əsasən şəhərlərdə sınaqdan keçirilən yeni üsuldur. Sorğuda iştirak edən 51 məktəb direktorundan 18-i öz məktəblərində inkluziv dərslərin keçirildiyini bildirdi. TN əməkdaşının verdiyi məlumata görə, Inkluziv təhsilin inkişafına dair Dövlət Proqramı başlandıqdan sonra 182 ƏU inkluziv təhsil proqramlarına (78 ƏU məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə, 104 nəfər isə ibtidai məktəblərə) cəlb edilmişdir.

Beynəlxalq uşaq müdafiəsi təsisatlarının və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının dəstəyi sayəsində əlilliyi olan uşaqların təhsil hüquqlarına dair dövlət siyasəti dəyişdi. Son illərdə Azərbaycanda iki mühüm sənəd təsdiq edildi (“Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilinin təşkili üzrə İnkişaf Proqramı, 2005-ci il və “Dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) və Alternativ qayğı Dövlət Proqramı”, 2006-cı il), və bunların sayəsində dövlət

¹¹ Məktəb direktorları ilə aparılan sorğunun nəticələrinə görə, sorğunun əhatə etdiyi ərazidə yalnız 4 məktəbin inteqrativ sinifləri vardır.

¹² Hərçənd məktəbin bitirilməsi haqqında bu cür şəhadətnamə ƏU-ın gələcəyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməyə bilər, lakin valideynlər ictimai, mədəni, sosial və hətta iqtisadi səbəblərdən bu cür şəhadətnaməni almağa can atırlar. Lakin, göründüyü kimi, bu məsələni dərinlən tədqiq etmək üçün empirik tədqiqat aparmaq lazımdır.

orqanları tərəfindən əlilliyi olan uşaqların ümumtəhsili məktəblərə qəbul edilməsi üçün şərait yaradıldı. İnkluziv təhsilə diqqətin yetirilməsi islahatların həyata keçirilməsinə zərurət yaradır.

Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, məktəb ictimaiyyəti inkluziv təhsili nəzərəcarpan dərəcədə dəstəkləyir: sorğuda iştirak edən məktəb direktorlarının təxminən 37%-i və müəllimlərin eyni faiz nisbəti hesab edirdi ki, ƏU inkluziv siniflərə qəbul edilməlidir. Eyni zamanda tədqiqat zamanı məlum oldu ki, ayrı-ayrı məktəblər və ya rayon təhsil şöbələri əqli cəhətdən əlil olan uşaqları ümumtəhsil məktəblərə qəbul etmək barədə müstəqil surətdə qərar qəbul etmişdirlər. Sorğuda iştirak edən 43 kənd məktəbi müəllimindən 23-ü bildirdi ki, onların məktəbində inkluziv sinif vardır. Bu, sevindirici hal idi. Çünki rəsmi qaydada inkluziv təhsil yalnız dörd rayon mərkəzində (şəhər məktəbləri)¹³ sınaqdan keçirilmişdi və ölkənin heç bir kənd məktəbinə inkluziv siniflər təsis etmək barədə rəsmi göstəriş verilməmişdi. Lakin əldə edilmiş məlumatlardan aydın oldu ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının (NMR) 16 kənd məktəbi və Azərbaycanın yerdə qalan ərazisində 7 kənd məktəbi TN-in rəsmi qərarı olmadan inkluziv siniflər təsis etmişdirlər. Naxçıvan məktəblərinə gəldikdə, Muxtar Respublikasının Təhsil Nazirliyi müvafiq qərar qəbul etmişdi,. Qalan məktəblərin direktorları isə əlilliyi olan uşaqları ümumi məktəbə qəbul etmək qərarını özləri qəbul etmişdilər. Bundan belə ehtimal etmək olar ki, rayon icra hakimiyyəti orqanları və təhsil şöbələri ƏU üçün təhsil imkanlarının yaradılmasını dəstəkləyir və inkluziv təhsilin yaradılmasına səy göstərirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, həmin səylər yalnız ƏU-ın məktəbə gəlməsinə imkan yaratmaqla məhdudlaşır, inkluziv təhsilin keyfiyyəti tələb olunan səviyyədə deyil. Belə ki, həmin məktəblərdə ƏU-la işləyəcək kadr potensialı lazımi səviyyədə deyil, məktəbin infrastrukturunu isə bu tip uşaqlara uyğunlaşdırılmamışdır. (məsələn, ixtisasartırmadan keçən müəllimlər və onların köməkçiləri, metodologiya, tədris vəsaitləri və s.) malik deyildir. Tədqiqatçıların müşahidələrinə görə:

... bütün müşahidə olunan ümumtəhsil məktəblərini iki qrupa bölmək olar. Bir qrup ənənəvi şəkildə düzülən şagird masaları, qarşı divarın mərkəzində yerləşən ağ yazı lövhəsi, digər divarlardan asılan və əlifbanı, vurma cədvəlini əks etdirən plakatlar, habelə digər əyani vəsaitlər ilə bəzədilən ənənəvi sinif otaqlarından ibarətdir. Digər qrup uşaqların qruplar şəklində birləşmələrinə, habelə müxtəlif materiallar və əyani vəsaitlər ilə müstəqil surətdə işləmələrinə imkan yaradan fəaliyyət mərkəzlərindən və onların sinif otaqlarından ibarət idi. Bəzi siniflərdə kompyuterlər gördük, lakin uşaqların onları istifadə etmələrini müşahidə etmədik. Bakı məktəbinin bir sinif otağında sağlamlıq imkanları məhdud olan şagird üçün ayrılmış xüsusi yer, guşə gördük. Lakin fiziki cəhətdən əlil olan uşaqlar üçün nəzərdə tutulan heç bir xüsusi qurğu və ya avadanlıq görmədik. Hətta serebral paraliç keçirmiş şagirdlərə malik olan məktəblərdə belə həmin şagirdlərin fiziki ehtiyaclarını ödəmək üçün lazım olan xüsusi avadanlıq yoxdur. Demək olar ki, bütün siniflərdə ƏU arxa masalarda otururdular və vaxtlarının əksəriyyətini müəllim köməkçiləri ilə birgə işləməklə keçirirdilər.

Pilot inkluziv təhsil məktəblərində işləyən müəllimlər və müəllim köməkçiləri üçün QHT-lər tərəfindən təlim kursları keçirilmişdir. lakin onlar hələ də ƏU-ın təhsil tələbatını ödəmək üçün kifayət qədər bilik və təcrübəyə malik deyildirlər. Müşahidələr bu faktı təsdiq edir:

...inkluziv sinif otaqlarında keçirilən dərslərin qaydası xüsusi və internat məktəblərdə müşahidə etdiyimiz dərslərin qaydası ilə eynidir. Hətta müəllimlərin öz tədris fəaliyyətini fərqli, qeyri-ənənəvi üsulla başlamaq istədikləri dərslərdə belə, onlar dərsi şifahi suallar verməklə bitirirdilər və uşaqlara daha çox azadlıq vermək və uşaqların müstəqil təlim fəaliyyətinə kömək etmək əvəzinə, uşaqların verilmiş məlumatı xatırlamalarına və təkrar etmələrinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Hətta qeyri-ənənəvi dərslərdə müəllimlərin birinci

¹³ Aydındır ki, şəhər termini müxtəlif mənalar daşıya bilər; bu hesabatda şəhər dedikdə bütün böyük və kiçik mərkəzi şəhərlər, o cümlədən rayon mərkəzləri (məsələn, Yevlax, Şəki) və regional şəhərlər (Gəncə, Naxçıvan) nəzərdə tutulur.

dərəcəli məqsədi uşaqların riyazi əməliyyatlar barədə biliklərini, oxu və yazı bacarıqlarını və əzbərdən şer demək bacarığını yoxlamaq idi. Bizim müşahidə etdiyimiz bəzi müəllimlər suallar verməklə uşaqlar arasında qeyri-rəsmi söhbətə imkan yaradaraq, uşaqların özlərinin düzəltmələri ifadələrdən istifadə etməklə suallara cavab vermələrinə kömək edərək şəxsiyyətyönümlü yanaşmanın tətbiq edilməsinə doğru müsbət addımlar atırdılar, lakin həmin müəllimlər hər hansı yeni məfhumu tədris edərkən və ya hər hansı yeni mövzunu izah edərkən yuxarıda qeyd olunan strategiyalardan istifadə etmirdilər.

... Müşahidə olunan ümumi cəhətlərdən biri ondan ibarət idi ki, müəllimlərin əksəriyyəti öz əlil şagirdlərinin təhsilə dair tələbatlarından xəbərdar deyildilər. Onlar həmin uşaqların ehtiyac duyduqları və ya cari qaydada aldıkları tibbi/psixoloji yardımdan da xəbərdar deyildilər. Biz (tədqiqatçılar) əlilliyi olan uşaqların diaqnozu haqqında sual verdikdə, müəllimlər ya uşaqların özlərindən soruşurdular, ya da çox qeyri-müəyyən cavablar verirdilər.

...Yevlax rayonunda 3-cü sinif müəllimi arxa masada oturan qızdan onun diaqnozunu ucadan soruşdu. Bu, tənəffüs zamanı baş verdi, lakin bütün uşaqlar, müəllim köməkçisi və tədqiqat qrupu otaqda idilər. Qızın münasibəti maraqlı idi: o, heç bir şey demədi və müəllim onu cavab verməyə məcbur etmədi. Müəllim bizə tərəf döndü və dedi: "Məncə onun ürəyində qüsurlar var."

...Sumqayıt məktəbində bir müəllim bizə dedi ki, onun sinfindəki qızın çox ağır diaqnozu var, lakin həmin diaqnozun nədən ibarət olduğunu deyə bilmədi, buna baxmayaraq, o, qızın ayrı-ayrı çətinliklərini, məsələn ədəbsiz davranışını və şübhəli ailə mənşəyinə malik olduğunu bildirdi. Demək olar ki, bütün inkluziv təhsil siniflərində müəllimlər arxayın olurlar ki, onların köməkçiləri sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların tibbi məlumatını və diaqnozunu bilirlər.

İnkluziv təhsil siniflərinin müşahidə edilməsi nəticəsində məlum oldu ki, müəllimlər uşaqların təlim fəaliyyətini effektiv şəkildə təşkil etmək üçün tədris üsulu haqqında lazımi biliyə malik deyirlər. Bəzi siniflərdə müəllimlər qrup şəklində məşğələ/müzakirələr və əqli hücum kimi üsulları uğurla tətbiq edirlər. Bəzi müəllimlər uşaqların tapşırığı bitirmələri üçün onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlara əlavə vaxt ayırırlar, lakin müəllimlərin hamısı şagirdlərdən tapşırığı eyni formada və üslubda təqdim etməyi tələb edirlər. Bütün siniflərdə təlim tədbirləri barədə təşəbbüs müəllimlər tərəfindən irəli sürülürdü və müəllimlərin planlarına uyğun gəlirdi; bütün göstərişlər müəllimlər tərəfindən verilirdi və dərslərdə verilən məlumata, habelə həmin məlumatı əks etdirən, əl ilə düzəldilən vərəqələrə əsaslanırdı. Nadir hallarda müəllimlər köhnə biliklərlə yeni bilikləri əlaqələndirirdilər.

İnkluziv və integrativ sinif otaqlarındakı qüsurlara baxmayaraq, TN tərəfindən beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunan məqsədlərə nail olmağa səy edir və ƏU-ın təhsilinə dair tələbatını ödəyən daha davamlı proqramların hazırlanması sahəsində yerli və beynəlxalq QHT-lərin hər hansı təşəbbüslərini rəğbətlə qarşılayır. TN inkluziv təhsilin təmin edilməsi sahəsində müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının fəaliyyətlərini əlaqələndirən orqandır. Bir müsbət nəticə ondan ibarətdir ki, nazirlik (nəticə etibarilə hökumət) səviyyəsində QHT-lərin əldə etdiyi səmərəli nəticələri qəbul etməyə hazırdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə inkluziv təhsil ölkə üçün kifayət qədər yeni məfhumdur və əhəmiyyətli nəticəyə nail olmağa üçün vaxt lazımdır.

3.1.3. Xüsusi təhsil

Toplanan məlumatlar onu göstərir ki, ƏU-ın təxminən 11%-i xüsusi və internat məktəblərə gedirlər. TN əməkdaşının verdiyi məlumata görə, təxminən 12 internat məktəb¹⁴ və 7 xüsusi məktəb Təhsil Nazirliyinin tabeliyindədir.¹⁵ “De-İnstitutlaşma və Alternativ qayğı Dövlət Proqramı” çərçivəsində hazırlanmış və hökumət tərəfindən təsdiq edilmiş dövlət uşaq müəssisələrinin transformasiyası üzrə Baş Plana əsasən internat məktəblərinin integrativ və inkluziv təhsil müəssisələrinə çevrilməsi nəzərdə tutulur.

Xüsusi məktəblər Sovet təhsil sistemindən miras qalmış, lakin xüsusi təhsil haqqında yeni qanun və tədqiqatların nəticələrinə əsasən qismən dəyişmişdir; hal-hazırda həmin məktəblər əlilliyi olan uşaqlara əsas bilik və bacarıqlarının öyrədilməsi sahəsində müəyyən rol oynayırlar. Bakının xüsusi məktəblərinin müəllimləri ilə keçirilən HQM-in nəticələrinə uyğun olaraq, saylarının az olduğuna baxmayaraq, həmin müəllimlər ƏU-ın tələbatını ödəmək iqtidarındadırlar. Bundan əlavə, müəllimlər bildirdilər ki, onlar yaxşı təlim keçmişdirlər, ümumi məktəblərin müəllimləri ilə müqayisədə onların məvəcibləri daha yüksəkdir¹⁶. Xeyli sayda məktəb direktoru və müəllim hesab edir ki, ƏU xüsusi məktəblərə qəbul olunmalıdırlar (direktorların 27,5%-i və müəllimlərin 25%-i). Xüsusi məktəblər əlilliyi ağır formada olan uşaqları gələcəkdə qəbul etməyi planlaşdırır, lakin məktəblərin fəaliyyətinin və binalarının həcmi bütün bu cür uşaqları əhatə etməyə imkan vermir. Xüsusi məktəblərin mövcudluğu və inkişaf etdirilməsi həm də “De-İnstitutlaşma və Alternativ qayğı” və “Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilinin təşkili üzrə İnkişaf Proqram”larının müddəalarına zidd ola bilər.

Müəllimlərin verdikləri məlumatlardan fərqli olaraq, xüsusi və internat məktəblərində aparılan müşahidələr ondan xəbər verir ki, həmin məktəblər xüsusi təhsil tələbatına malik olan uşaqların ehtiyaclarını ödəmək üçün lazımı imkanlara malik deyildir. Müşahidələr əsasında xüsusi və internat məktəblərində işləyən müəllimlərin şəxsiyyətyönümlü metodologiya əsasında işlədiklərini müəyyən etmək mümkün olmadı. Müşahidəçilərin bəzi qeydləri aşağıda göstərilmişdir:

...biz (tədqiqatçılar) gördük ki, bütün müəllimlərin dərslərinə planı vardır və bəzi planları nəzərdən keçirdik. Planlar dövlət proqramına uyğun olaraq yazılmışdı. İş planı ilə müqayisədə bu, daha rəsmi sənəddir. Müəllimlər öz planlarına riayət etmir, uşağın səhhətini, inkişaf və əqli çatışmazlıqlarını nəzərə almırdılar. Bunu tədris yanaşmalarını fərdiləşdirmək, habelə təlim çətinliklərini və əsas məfhumları öyrətməyin zəruriliyini nəzərə alaraq, tədris yanaşmalarını hər hansı uşağın fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq cəhdləri kimi başa düşmək olar. Bu yanaşma, bütün müəllimlər və uşaqlara qarşı tətbiq edilir.

... biz yeni mövzunu izah etmək üçün və yeni məfhumu təqdim etmək üçün müəllimlərin çox məhdud üsullardan istifadə etdiklərinin şahidi olduq. Dərslərdə istifadə olunan yeganə üsul şifahi surətdə sual-cavab aparmaq idi: məlumatı xatırlamağa imkan verən dəqiq sualın verilməsi və dəqiq cavabın gözlənməsi. Şifahi təqdimat və sual-cavab yeni mövzunu izah etmək və yadda saxlamaq üçün yeganə üsul idi.

... Təhsil xidmətinin növündən asılı olmayaraq, uşaqların iştirak etdikləri bütün təlim tədbirləri barədə təşəbbüs yalnız müəllimlər tərəfindən irəli sürülürdü. Hər təlim tədbiri dəqiq məlumatın xatırlanmasına və yadda saxlanmasına yönəlmiş, habelə dərslərdə verilən tapşırıqlar əsasında tərtib edilmişdir.

¹⁴ Rəsmi dövlət statistikasına uyğun olaraq, 3644 ƏU bu müəssisələrdə təhsil alır.

¹⁵ Dövlət statistikasına uyğun olaraq, digər dövlət nazirliklərinin (ƏƏSMN və SN) rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən və 513 ƏU-a xidmət göstərən daha 5 internat məktəb vardır. Həmin müəssisələrə dair dövlət strategiyası aydın deyildir. Lakin belə deyirlər ki, bu müəssisələr AH-nin deinstitutlaşma proqramına daxil ediləcəklər.

¹⁶ Qeyd etmək lazımdır ki, (ƏU-ın təhsil aldığı) bütün məktəblərdə tədrisin keyfiyyəti bu hesabatın Tədris üsulları bölməsində ətraflı şəkildə müzakirə olunur. Tədqiqat qrupu hədəf qrupu üzvlərinin istinad etdikləri xüsusi məktəblərin keyfiyyətini, şəraitini və infrastrukturunu müstəqil surətdə yoxlaya bilmədi.

Hökumətin verdiyi məlumata görə, əlilliyi olan uşaqlar üçün 12 ixtisaslaşmış internat məktəbi vardır. Ölkə müstəqillik qazandıqdan sonra unudulan bu məktəblər ƏU-ın tam təcrid olunmasını təmin edir və əslində onlara məhdud dərəcədə təhsil xidmətlərini göstərir. Bu məktəblərdə uşaqlar 18 yaşadək qalır və həmin yaşdan sonra uşaqların göndəriləcəkləri yerə dair heç bir qayda və ya üsul yoxdur. Hal-hazırda hökumət internat məktəblərinin ehtiyaclarına daha çox diqqət yetirir. Milli fondlardan biri olan Heydər Əliyev Fondu bu sahədə fəaliyyət göstərən əsas təşkilatlardan biridir və onun müdaxilələri nəticəsində xeyli irəliləyiş əldə edilmişdir. Hərçənd ki, hələ gələcək fəaliyyətə dair uzunmüddətli dövlət proqramı yoxdur, buna baxmayaraq TN tabeliyində olan internat məktəblərini deinstutlaşma dövlət proqramına uyğun olaraq inkluziv strategiyalara daha çox riayət edən reabilitasiya mərkəzləri və inkluziv komponentli məktəblərə çevrilməsi planlaşdırılır. Tədqiqat göstərdi ki, təhsil işçiləri arasında “Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı” çərçivəsində həyata keçirilən islahatları dəstəkləyən şəxslərin sayı azdır: sorğuda iştirak edən direktorların və müəllimlərin 15% -dən az hissəsi bu cür bu islahatları dəstəklədiklərini bildirdilər.

3.1.4. Digər təhsil imkanları

Son illər ərzində az sayda icma əsaslı alternativ qayğı mərkəzləri yaradılmışdır. Demək olar ki, bu mərkəzlərin hamısı xarici donor vəsaiti hesabına həm şəhərlərdə, həm də rayonlarda (kəndlər istisna olmaqla) fəaliyyət göstərir. Müxtəlif keyfiyyətə, ölçüyə və iş həcminə malik olan bu alternativ qayğı mərkəzləri ƏU-ın təhsilinə və müalicəsinə dair yeni yanaşmanı ilk dəfə tətbiq edən müəssisələr hesab olunurlar. Bu müəssisələrin üçü AH-nə beynəlxalq inkişaf təşkilatlarının birindən miras qalmışdır, bu da, digər mərkəzlərin dövlət tərəfindən tanınacağına və dəstəklənəcəyinə ümid yaradır. Hazırda qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən təsis edilmiş mərkəzlər donor təşkilatının maliyyə vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərirlər. Təşkilati idarəetmə və peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində müəyyən çətinliklər vardır.¹⁷ Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ümumtəhsil məktəblərdə bu sahə üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssislər olmadığından ölkədə inkluziv təhsil üzrə bütün pilot layihələri bu sahədə fəaliyyət göstərən icma əsaslı reabilitasiya mərkəzlərinin köməyi və təcrübəsi sayəsində həyata keçirilir.

QHT nümayəndələri ilə keçirilən HQM-nin və hökumət nümayəndələrindən götürülən müsahibələrin nəticələrinə uyğun olaraq, QHT-lərin çoxu əlilliyi olan uşaqlar, onların valideynləri üçün təhsil və reabilitasiya xidmətləri və inkluziv təhsil imkanlarının yaradılması ilə bağlı hökumətə təkliflər verilməsi istiqamətlərində fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycana Birgə Yardım (ABY), Uşaqların Xilas, Beynəlxalq Tibb Korpusu (BTK) kimi beynəlxalq QHT-lər və Müşviq, Göy Qurşağı, Çıraq Əqli Sağlamlıq və s. kimi yerli QHT-lər işin təşkilində, təhsil və reabilitasiya xidmətləri sahəsində daha fəal olmuşlar. Nəticə etibarilə ƏU-a əsas və peşə təhsili verilmiş, onların ailələrinə hüquqi və psixoloji yardım proqramları təklif edilmiş, valideyn təhsili və digər xidmətlər göstərilmişdir.

Digər tərəfdən, layihənin sınaqdan keçirilməsi, imkanların yaradılması və strategiyanın tərtib edilməsi sahələrində müvafiq dövlət orqanları ilə fəal surətdə əməkdaşlıq edən təşkilatlar vardır. UNICEF, Dünyagörüşü və İMC (hazırda ölkədə fəaliyyət göstərmir) bu cür əməkdaşlıq edən beynəlxalq təşkilatlardır. Müsahibədə iştirak edən hökumət nümayəndələri inkluziv təhsil strategiyası və metodologiyası üzrə beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi sahəsində nazirliklərin əsas tərəfdaşı kimi yerli QHT olan MTTYM-nin adını çəkmişdilər.

3.2. Təhsilə mane olan amillər

3.2.1. Mövcudluq

¹⁷Ehtiyacların qiymətləndirilməsi haqqında hesabat ACİ-nun Əqli sağlamlıq təşəbbüsü proqramı çərçivəsində 2007-ci ildə hazırlanmışdır.

Tədqiqat əsasında ƏU-ın təhsil almaq imkanlarının mövcudluğu aşkar edilmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, əlilliyi olan uşaqların yalnız 16%-i ümumiyyətlə təhsil almır. Lakin məlumat ona dəlalət edir ki, ƏU təhsil xidmətlərini seçmək üçün məhdud imkanlara malikdirlər. Bütün ölkədə təmin edilən əsas təhsil xidməti evdə təhsilidir, digər təhsil xidmətləri isə yalnız şəhərlərdə göstərilir. Xüsusilə integrativ və inkluziv təhsil bütün ölkəni əhatə etməmişdir, bu isə, əlilliyi olan uşaqların təhsilinə mane olan daha bir əsas amil kimi səciyyələndirilə bilər.

Inkluziv və integrativ təhsil kimi tədbirlər yalnız mərkəzi şəhərlərdə təşkil edilir. Hökumətin verdiyi məlumatla uyğun olaraq (2006), göstərilən təhsil xidmətlərinin bütün növləri ölkənin yalnız Bakı və Sumqayıt şəhərlərində göstərilir. Yalnız altı böyük rayon mərkəzində beş mövcud xidmətdən üçün, ölkənin yerdə qalan hissəsində isə yalnız ev təhsili mövcuddur.

TN əməkdaşı etiraf etdi ki, əlilliyi olan uşaqların ən zəruri ehtiyaclarını ödəyə bilən kifayət qədər alternativ qayğı və təhsil mərkəzi, reabilitasiya müəssisəsi, məktəbəqədər təhsil müəssisəsi yoxdur. Hökumət həmin xidmətlərin uşaqlara göstərilməsini təmin etmək üçün bir neçə qanun və qayda qəbul etmişdir. Lakin bir çox qanunların icra mexanizmləri yoxdur. Dövlət qulluqçuları bu yeni müddəaları tətbiq etməyə hələ hazır deyildirlər və yaxud bu tədbirlərin həyata keçirilməsinə kifayət qədər vəsait ayrılmamışdır. Başqa sözlə desək, inzibati fəaliyyət sahələrində müəyyən çətinliklər mövcuddur. Aydındır ki, ƏU-ın təhsili ilə bağlı islahatların aparılması üçün dövlət qurumları ilə qeyri-hökumət təşkilatlarının əməkdaşlığı vacibdir.

Təhsil xidmətlərinin mövcudluğuna mütəxəssis çatışmazlığı çətinliklər yaradır. Bu, xüsusilə rayonlarda özünü daha çox biruzə verir. Belə ki, bir çox rayon məktəblərində ƏU-a xidmət göstərə biləcək ixtisaslı kadrlar yoxdur. Sorğu nəticələrinə görə, məktəblərin təxminən 90%-i əmək vərdişlərinin aşılınması xidmətini təklif etmir; məktəblərin təxminən 70%-də nitq terapevtləri yoxdur və məktəblərin yalnız 0,8%-i peşə bacarıqlarını öyrədir. Yalnız psixoloji terapiya xidmətinin vəziyyəti qənaətbəxşdir. Belə ki, müəllimlərin 58,1%-i bildirdi ki, onların məktəbi bu cür xidməti göstərir məktəblər psixoloq ştatına malikdirlər. Sorğuda iştirak edən ƏU-ın valideynlərinin yalnız 25,8%-i bildirdi ki, onların uşaqları xüsusi xidmətlərdən (məsələn, nitq terapiyası) istifadə edirlər.

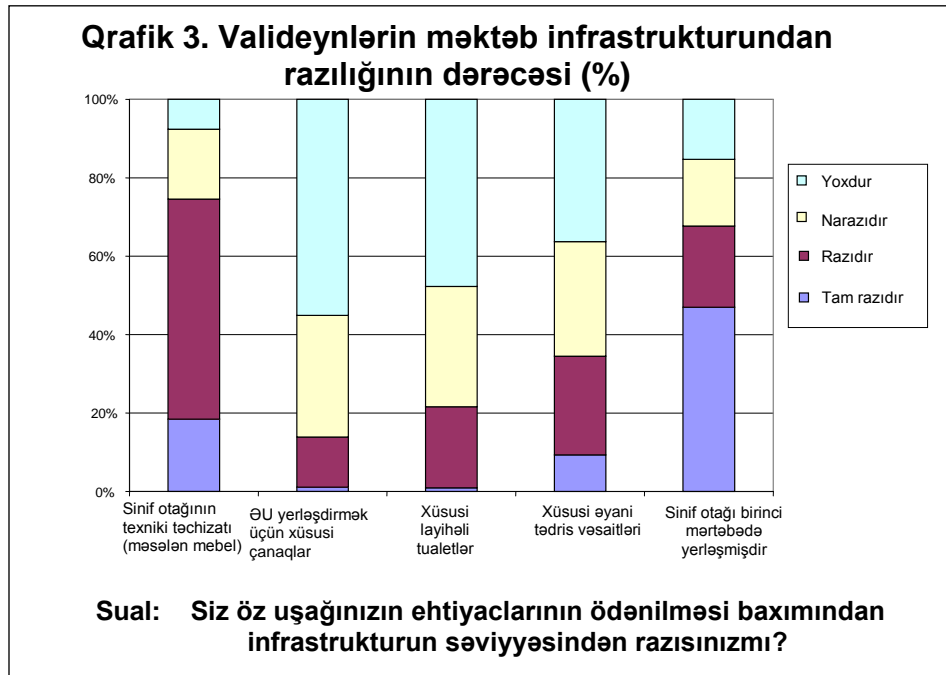
ƏU üçün yalnız məktəbəqədər və ibtidai təhsil müəssisələrində inkluziv təhsil təşkil edilmişdir. Bu, o deməkdir ki, 10 və daha artıq yaş həddində olan bir çox ƏU təhsil xidmətlərini seçmək imkanına malik deyillər. Orta məktəb müəllimlərinin bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə dair strateji mexanizmlərin məhdud olduğunu nəzərə alaraq, bu məsələnin ciddiliyini aydın surətdə görmək olar. Bir çox orta və daha yuxarı təhsil pilləsi üzrə müəssisənin müəllimləri evdə və ya ümumi məktəblərdə ƏU-a dərs keçilməsi və təhsil verilməsi üzrə bilik, təcrübə və təcrübə bacarıqlara malik deyillər, çünki onlar bu istiqamətdə yenidən hazırlanmayıblar. ƏU üçün ali təhsil imkanlarının mövcudluğu sahəsində müəyyən çətinliklər vardır. Lakin məktəbəqədər və ibtidai təhsil müəssisələrində MTTYM-in və Dünyagörüşü təşkilatının həyata keçirdiyi inkluziv təhsillə bağlı olan pilot layihə orta məktəbdə davam etdirilir. Bunu ölkədə inkluziv təhsilin inkişaf etdirilməsində müsbət hal hesab etmək olar.

3.2.2. Əlverişli istifadə imkanı

Bu tədqiqat nəticəsində ƏU üçün nəzərdə tutulan mövcud təhsil müəssisələrinin əlverişliliyi tədqiq edilmişdir. Bu baxımdan integrativ, inkluziv, xüsusi və internat məktəblərə daha çox, ev təhsilinə isə daha az diqqət yetirilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yolun əlverişlilik meyarı ev təhsilinə də təsir göstərir. Belə ki, kənd və rayon yerlərində nəqliyyat şəbəkəsinin məhdudluğu, yolların qeyri-qənaətbəxş vəziyyəti müəllimlər üçün ƏU-ın evlərinə getməkdə çətinlik yaradır.

ƏU təhsili baxımından rahat istifadə imkanı əsas məsələlərdən biridir: bütün ölkədə yalnız az sayda məktəb binası ƏU-ın ehtiyaclarını ödəmək üçün lazım olan avadanlıqla tam təchiz edilmişdir. Valideynlər və müəllimlərlə aparılan sorğu nəticəsində məlum olmuşdur ki, ƏU-ın məktəb binasına daxil olması çətinliklər yaradır, səbəbi məktəb binası və infrastrukturunun ƏU-lara

uyğunlaşdırılmamasıdır. Cədvəl 3-də aydın şəkildə görünür ki, əksər məktəblər üçün ƏU-ın məktəbə gəlmələri və məktəbdə yerləşmələri fiziki cəhətdən çətindir.

Müəllimlər/məktəb direktorları ilə aparılan sorğularla, hədəf qrup müzakirələri və ekspertlərlə aparılan müsahibələrin nəticələri əsasında da eyni və ya çox bənzər mənzərə yaranır. Müəllimlərin təxminən 55%-i, məktəb direktorlarının isə 60-70%-i bildirdi ki, ƏU-ın məktəb binalarına daxil olmaları və yerləşmələri çətindir və məktəb binaları ƏU-ın ehtiyaclarına cavab vermir.

Bundan əlavə, münasib qiymətə olan rahat nəqliyyat vasitələrinin olmaması rayon mərkəzlərindəki xüsusi məktəblərə və icma əsaslı alternativ qayğı mərkəzlərinə gəlmələrinə mane olur. Uşaqların daşınmasına kömək etmək məqsədilə Hökumətin tətbiq etdiyi maliyyə yardımı üsulları həmin ehtiyacları ödəmir. ƏU-ın ailələri nəqliyyat xərclərini ödəmək üçün ayda 10 Azərbaycan manatı (təxminən 12 ABŞ dolları) almalıdırlar. Lakin bəzi amillər bu vəsaiti almağa mane olur.

Rayon məktəblərinin də bir çox müəllimi qeyd etdi ki, əlilliyi olan uşaqların təhsil almalarına mane olan ciddi amillərdən biri təhsil müəssisələrinin ƏU üçün uyğunlaşdırılmamasıdır. Həmin müəllimlərlə keçirilən HQM nəticəsində məlum oldu ki, ölkənin kəndlərində dövlət və xüsusi nəqliyyat sistemi olmadığına görə, uşaqların əksəriyyəti ümumtəhsil məktəblərinə getmək imkanından məhrumdurlar. Bu maneələr uşaqları evdə təhsil almağa məcbur edir. Məlumatdan görünür ki, nəqliyyat çətinlikləri təkcə kənd yerlərinə xas deyildir. Şəhərlərdə müəllimlər və valideynlər bildirdi ki, Bakı və Sumqayıt kimi şəhərlərin ictimai nəqliyyat sistemləri ƏU-ın tələbatını ödəmək üçün lazımi qaydada təşkil edilməmişdir. ƏU olan ailələrin əksəriyyətinin yoxsul olduğunu və özəl nəqliyyat vasitələrindən istifadə haqqını ödəyə bilmədiklərini nəzərə alaraq, xüsusi ictimai nəqliyyatın olmaması məktəblərə rahatlıqla getməyə mane olan ciddi amillərdən biri hesab oluna bilər.

Nəhayət, Cədvəl 3-də (16-cı səh.) göstəriləyi kimi, məktəb binalarının infrastrukturu əlilliyi olan uşaqların xüsusi tələbatını ödəmək üçün nəzərdə tutulmamışdır. Həmin məktəblərin əksəriyyəti ƏU üçün nəzərdə tutulan xüsusi tualetlərə və gigiyena şəraitinə malik deyildir (müəllimlərin 80%-dən çoxu və direktorların 75%-i bildirdi ki, onların məktəblərinin tualeti sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların tələbatına cavab vermir). Valideynlərin təxminən 20%-i bildirdi ki, onların uşaqlarının təhsil aldıkları məktəblərin əyani vəsaitləri qənaətbəxş deyildir. Sorğuda iştirak edən direktorların təxminən 63%-i, müəllimlərin isə 53%-i bildirdi ki, onların məktəblərinin əyani vəsaitləri ƏU-ın tələbatına cavab vermir. Bu nəticələr belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, binadan

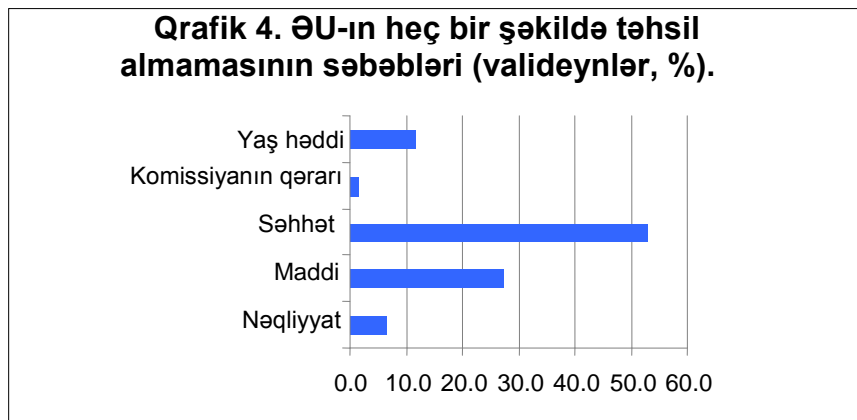
rahat istifadə imkanının olmaması ölkədə əlilliyi olan uşaqların təhsil almasına mane olan ən ciddi amillərdən biridir.

Bütün bu maneələr yalnız məktəblərdə müşahidə olunmur. Ümumiyyətlə, ölkənin ictimai bina, küçə, restoran və kafeləri inşa edilərkən, habelə ictimai nəqliyyatın fəaliyyəti təşkil edilərkən əlilliyi olan insanların ehtiyacları nəzərə alınmamışdır.

3.2.3. Münasib qiymət

Tədqiqatın münasib qiymətə dair nəticələr ziddiyyətlidir. Göründüyü kimi, qiymətlərin münasib olmaması əlilliyi olan uşaqların təhsil almalarına mane olur. Əslində hər hansı şəkildə təhsil alan ƏU-ın valideynlərinin yalnız təxminən 5,1%-i bildirdi ki, onların uşaqları bəzi hallarda maddi səbəblərdən dərse gedə bilməmişdir. Təhsildən kənar qalan ƏU-ın valideynlərinin təxminən 27,2%-i bildirdi ki, maddi çətinliklər onların uşaqlarının təhsil almasına mane olur (Cədvəl 4, səh.18). Ölkənin kəndlərində yaşayan ailələr şəhər ailələri ilə müqayisədə (müvafiq olaraq 43,2% və 20,7%) maddi çətinlikləri daha çox vurğulayırlar. Digər tədqiqatlar əsasında da bu fikir təsdiq edilmişdir.

Valideynlərin əksəriyyəti hesab edir ki, uşaqların təhsil almasına mane olan əsas amil uşaqların səhhətidir.¹⁸ Ümumiyyətlə məlumatlarda qeyd edilir ki, ƏU-ın valideynləri ailə gəlirlərinin 5%-ni öz uşaqlarının təhsilinə xərcləməyi planlaşdırırlar. Belə ki, valideynlərin əksəriyyəti ailənin gəlirləri artdığı təqdirdə, pulun ilk növbədə qida, paltar, dərman, həkim xərclərinə, bəziləri isə təhsil xərclərinə sərf edilməsinin zəruriliyini qeyd etdi. Bu nəticələrin səbəbini iki cür izah etmək olar: 1) valideynlər təhsilə dəyər vermir, buna görə də təhsilə az vəsait ayırır; 2) əslində valideynlər öz əlilliyi olan uşaqlarının təhsilinə az vəsait ayırır və təhsil xərclərinin əksəriyyəti digər mənbələrdən ödənilir. Aydın ki, bu məsələni araşdırmaq üçün əlavə tədqiqat aparılmalıdır və həmin tədqiqat nəticəsində təhsilə mane olan amillərin aradan qaldırılmasına dair əlavə tövsiyələr verilə bilər.

Buna baxmayaraq, valideynlərin əksəriyyəti dövlətin təyin etdiyi müavinətin məbləğindən narazı olduğunu bildirdi. Cədvəl 4-də göstərildiyi kimi, ƏU-ı olan ailələrin əksəriyyətinin aylıq gəliri 250 manatdan (təxminən 305 ABŞ dolları) azdır və onlar öz uşaqlarının tələbatını ödəmək üçün dövlətdən nəgd şəkildə il ərzində təxminən 339 manat (təxminən 413 ABŞ dolları) məbləğində maddi yardım alırlar.

¹⁸ Tədqiqat əsasında səhhətin təhsilə necə mane ola biləcəyini müəyyən etmək mümkün olmadı. Bunun səbəbini bir neçə cür izah etmək olar: komissiyanın qərarı; valideynin öz uşağının əlilliyinin ciddiliyi haqqında yanlış təsəvvürü; yanlış məlumatın verilməsi; ƏU-ın və digər uşaqların tələbatına cavab verən təhsil xidmətləri haqqında məlumatın olmaması. Bu məsələni mütləq daha dərindən tədqiq etmək lazımdır.

Bu tədqiqatın köməyilə uşaqların təhsilinə kömək edəcək və valideynlər tərəfindən istifadə edilə biləcək mövcud maddi imkanları tədqiq etməyə cəhd göstərildi. Tədqiqat məlumatlarına uyğun olaraq, ƏU-ın valideynləri dövlətdən nəqliyyat xərci kimi ayda 10 manat (təxminən 12 ABŞ dolları) alırlar. Bundan əlavə, hər ƏU-ın valideyni öz uşağının tələbatını (qida, tibbi xidmət, paltar və s.) ödəmək üçün dövlətdən 35 manat (təxminən 40 ABŞ dolları) məbləğində müavinət alır. Tədqiqat zamanı toplanmış məlumata görə, valideynlərin 92%-i dövlət tərəfindən verilən maddi yardımın ƏU-ın tələbatının ödəmədiyini bildirdi. Dövlət statistikasının təhlili də belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, 2002-2007-ci illərdə ölkədə əhəmiyyətli iqtisadi artımın 10 dəfə artmağına baxmayaraq, dövlət yardımının məbləği təxminən 2,5 dəfə artdı¹⁹. Ölkədə inflyasiya sürətinin yüksək olduğunu nəzərə alaraq²⁰, maddi yardımın məbləğini qənaətbəxş hesab etmək olmaz²¹. Sorğu iştirakçılarının böyük əksəriyyəti (83%) dövlət yardımının məbləğindən narazı olduğunu bildirdi. Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, ailələr digər mənbələrdən fərqli növlərdə yardımlar alırlar (qohumlar, ianələr).

3.2.4. Keyfiyyət

Təhsilin keyfiyyətinin araşdırılması kifayət qədər ziddiyyətli və mürəkkəb məsələdir. Məlumatlara uyğun olaraq, ƏU-ın təhsilinin keyfiyyətinə birbaşa və ya dolaylı təsir göstərən bir çox amillər vardır ki, onların açıqlanmasına cəhd göstərildi. Müəllimin hazırlıq dərəcəsi, məvacibləri, qiymətləndirmə vasitələri/göstəriciləri, xüsusi və şəxsiyyətyönümlü tədris üsulları, vəsaitlər və məktəb infrastrukturu və s. həmin amillərdəndir. Bu tədqiqat zamanı uşaqların, valideynlərin və təhsil müəssisələrinin rəhbərliyinin nöqtəyi-nəzərindən və kənar müşahidəçilər tərəfindən aparılan qiymətləndirmə vasitəsilə təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini araşdırıldı.

Sorğu zamanı məlum oldu ki, ƏU-ın valideynlərinin 93,1%-i uşaqlarına təhsil verən müəllimlərdən razıdır. Belə ki, valideynlərin təxminən 55%-i müəllimlərin onların uşaqlarına, 25%-i isə müəllimlərin valideynlərə göstərdiyi müsbət münasibətin (davranış) olduğunu vurğuladı. Valideynlərin yalnız 17%-i sinif otağında həyata keçirilən tədris fəaliyyətindən razı olduğunu bildirdi.

Digər tərəfdən, valideynlərin əksəriyyəti bütövlükdə təhsil sisteminin fəaliyyətindən razı olduqlarını bildirdilər (Cədvəl 5). Belə ki, valideynlərin təxminən 55%-i təhsil sisteminin fəaliyyətindən razı, 37,7%-i isə təhsil sisteminin fəaliyyətinin az dərəcədə qənaətbəxş, nəhayət 7,7%-i təhsil sisteminin fəaliyyətinin qeyri-qənaətbəxş olduğunu bildirdi. Valideynlərin əksəriyyətinin razılığının səbəbi əlilliyi olan uşaqlarında “inkişaf”²² müşahidə etmələridir. Valideynlərin 8%-i bildirdi ki, onların uşaqları oxumağı və yazmağı bacarır, nəhayət valideynlərin 6%-i bildirdi ki, onlar öz uşaqlarında heç bir dəyişiklik müşahidə etmədilər. Bu hal belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, valideynlər tədris və təhsil fəaliyyətinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi barədə az biliyə və bacarığa malikdirlər.

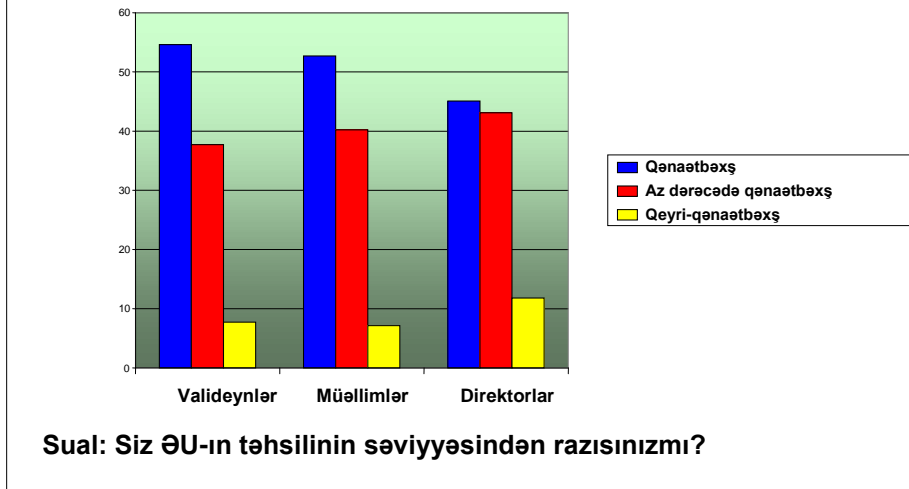
¹⁹ www.stat.gov.az

²⁰ Inflyasiya göstəriciləri ziddiyyətlidir – rəsmi mənbələr onun 18%-dən az (illik) olduğunu bildirirlər, beynəlxalq təşkilatlar isə 2007-ci ildə inflyasiyanın 22% olduğunu bildirirlər. Yerli ekspertlər 2007-ci ildə istehlak mallarının qiymətlərinin artmasını nəzərə alaraq, inflyasiya səviyyəsinin təxminən 30% olduğunu iddia edirlər.

²¹ Ölkədə dövlət yardımları inflyasiya səviyyəsinin əmsalları vasitəsilə hesablanmır. Yardımların məbləğini artırmaq ölkə prezidentinin səlahiyyətidir.

²² Sorğu metodologiyası məhdud olduğuna görə, valideynlərin öz uşaqlarında hansı növ “inkişafı” müşahidə etdiklərini müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

Qrafik 5. Təhsil fəaliyyətindən razılığın dərəcəsi (%).

Ümumiyyətlə belə aydın olur ki, valideynlər bütövlükdə təhsilin hazırkı səviyyəsindən razıdırlar. Müəllimlər və məktəb direktorları təhsil fəaliyyətinin keyfiyyətini qiymətləndirərkən bir qədər daha mühafizəkar mövqe nümayiş etdirmişlər: müəllimlərin yalnız 52%-i, direktorların isə 45%-i təhsil sisteminin fəaliyyətindən razı olduğunu bildirmişdir.

Sorğular əsasında müəyyən edildi ki, sorğu iştirakçılarının əksəriyyəti ƏU-ın təhsili ilə birbaşa məşğul olan müəllimlərin sürətli təlim kursuna və öz bacarıqlarını inkişaf etdirməyə ehtiyac olduğunu hesab edir. Məktəb direktorlarının, müəllimlərin və valideynlərin əksəriyyəti bu fikirlə razıdır. Məsələn, sorğuda iştirak edən 51 məktəb direktorundan 34-ü bildirdi ki, onların məktəblərinin müəllimləri ƏU dərslər keçmək üzrə mütəxəssis deyillər. Bundan əlavə, müsahibə verən bütün dövlət ekspertləri kadr çatışmazlığı və hazırlığı barədə ciddi surətdə narahat olduqlarını bildirdilər. Onların bir çoxu bildirdi ki, QHT-lər (MTTYM, UNICEF) Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə müəllimlərin ixtisasartırması sahəsində fəal olmuşdurlar; lakin həmin səylər həcm, keyfiyyət və miqyas baxımından məhdud olmuşdur. Məsələn, sorğuda iştirak edən müəllimlərin yalnız 35%-i bildirdi ki, onlar ƏU-a dərslər keçmək bacarıqları üzrə xüsusi təlim keçmişlər. Bundan əlavə, müəllimlərin təxminən 79%-i, direktorların isə böyük əksəriyyəti, yəni 51-dən 47-si əlavə ixtisasartırmaya ehtiyacın olduğunu bildirdi. Ekspertlər qeyd etdilər ki, hökumət kadr hazırlığı sahəsində çatışmazlığı aradan qaldırmaq və lazımı vəsait ayırmaq üçün ciddi tədbirlər görməlidir; əks təqdirdə AH bu sahədə əhəmiyyətli islahatların öhdəsindən gəlməyə bilər²³. Bundan əlavə, müsahibə verən müəllimlərin əksəriyyəti tədris metodologiyası, bacarıq və strategiyalarına dair materialların olmadığını bildirdi. Dərslərin, tədris vəsaitlərinin və əyani vəsaitlərin çatışmazlığı da müəllimlərin keyfiyyətli təhsil vermək qabiliyyətləri barədə dəqiq rəy söyləməyə imkan vermir. Nəhayət, müəllimlər məktəblərdə ƏU-a xüsusi xidmətlər göstərən mütəxəssislərin (nitq terapevti, psixoloqlar) olmaması ilə bağlı narazılıqlarını bildirdilər. Müəllimlərin fikrincə, qeyd olunanlar onların təhsilin keyfiyyətini yüksəltmələri üçün əlavə imkanlar yarada bilər.

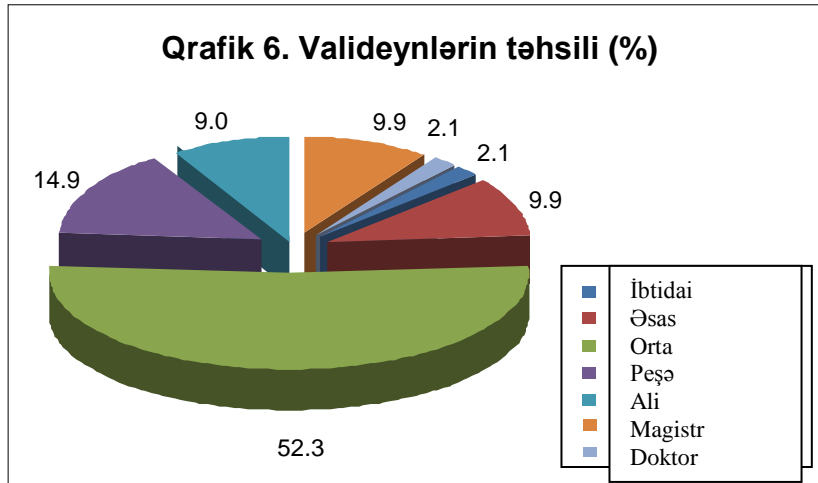
²³ Məsələn, sorğuda iştirak edən müəllimlərin təxminən 70%-i bildirdi ki, onlar üçün ƏU-a dərslər demək çox və ya müəyyən dərəcədə çətinlikdir, müəllimlərin yalnız 30%-i isə heç bir çətinlik çəkmədiyini bildirdi. Sorğuda iştirak edən direktorların yarısından çoxu bildirdi ki, əlilliyi olan uşaqlara dərslər deməkdə çətinlik çəkir.

Sorğu nəticələrinə uyğun olaraq, sorğuda iştirak edən müəllimlərin təxminən 56,2%-i xüsusi təhsilə görə 50% artımı almır²⁴. Müəllimlər köməkçi kadrlarının çatışmazlığını qeyd etdilər və bildirdilər ki, təhsil qaydalarına uyğun olaraq, ƏU-a dərslər deyən müəllimlər sinifdə əlilliyi olan uşaqlara zəruri xidmətlər göstərməkdə tədris fəaliyyətinə kömək edən köməkçilərlə təmin edilmədirlər²⁵. Lakin ölkədə, xüsusilə kənd və rayon məktəblərində müəllimlərin əksəriyyəti bu cür köməkçilərlə təmin edilmir (sorğu nəticələrinə uyğun olaraq, müəllimlərin yalnız təxminən 19%-nin köməkçisi vardır). Sorğuda və HQM-də iştirak edən müəllimlərin əksəriyyəti hesab edir ki, köməkçilərin mövcudluğu müəllimlərin tədris fəaliyyətini, habelə əlil şagirdlərin və onların tipik həmyaşıdlarının təlim fəaliyyətini xeyli asanlaşdıracaqdır. Inkluziv təhsil üzrə pilot layihələri həyata keçirən məktəblərə milli inkluziv təhsil proqramı çərçivəsində müəllim köməkçiləri təyin edilmişdir. Proqramın müddəti 2009-cu ilin yanvarında bitdiyinə görə, həmin ştat vahidi ləğv ediləcək, pilot layihələrin həyata keçirilməsi məqsədilə işə götürülən müəllimlər isə ixtisar ediləcəklər.

Tədqiqat zamanı o da məlum oldu ki, ƏU-ın təhsili sahəsində müəllimlərin və şagirdlərin fəaliyyətinin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün qəbul edilmiş standart göstəriciləri artıq köhnəlmiş, yeni standartlar isə hazırlanmamışdır.

3.3. Ailə, dövlət, qohumlar tərəfindən göstərilən dəstək

Bu tədqiqatın əsas hədəflərindən biri ƏU-ın təhsil almasında mühüm rol oynayan ailələri idi. Valideynlərin qərarına təsir göstərə biləcək amillərin müxtəlifliyini əhatə etmək məqsədilə tədqiqat əsasında tipik uşaqların valideynləri üçün sorğu vərəqəsi tərtib edildi, onlarla HQM təşkil edildi, müəllimlərin və ekspertlərin rəyləri öyrənilirdi. Lakin əsas diqqət ƏU-ın valideynlərinə yönəldilmişdi. Sorğuda iştirak edən valideynlərin təxminən 90%-i bir, 9.7%-i isə iki əlil uşaqlarının olduğunu bildirdi. Sorğuda iştirak edən valideynlərin 67%-i analar, 24.4%-i atalar, yerdə qalan faizi valideyn qismində baba və ya nənələr təşkil edirdi. Sorğuda iştirak edən valideynlərin 24%-i elmi dərəcəyə malik olan, 52.3%-i ali, 10%-i isə orta təhsilli idi. (Cədvəl 6). Valideynlərin böyük əksəriyyəti, yəni 87%-i tam ailə (hər iki valideynin olduğu ailə) olduğunu bildirmişdi.

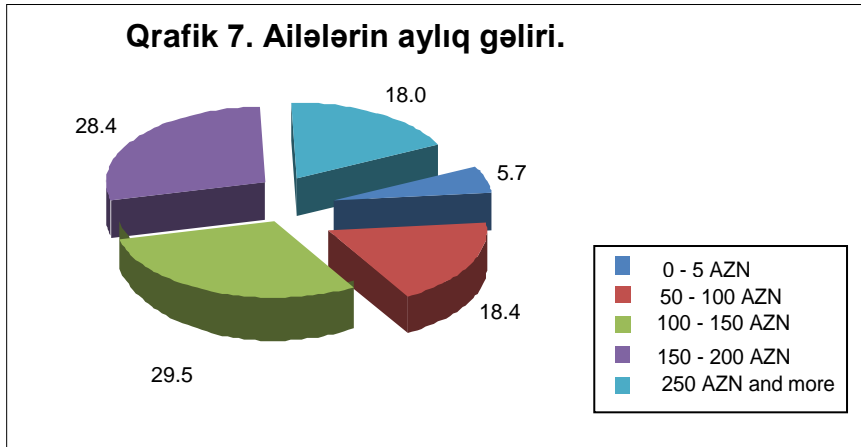

Eyni zamanda ƏU-ın sorğuda iştirak edən valideynləri öz uşaqlarının bir neçə əsas tələbatı barədə məlumat verdilər, və həmin tələbatları ödəmək üçün hər ay xeyli məbləğdə vəsaitə ehtiyac olduqlarını bildirdilər. Valideynlərin əksəriyyəti qeyd etdi ki, onların əlilliyi olan uşaqları pəhriz saxlamalıdır. Sorğu nəticələrinə görə, valideynlərin təxminən 40%-i hesab edir ki, yalnız əlilliyi olan uşaqların tələbatını (əsasən qida, dərman və paltar xərclərini) ödəmək üçün onlara hər ay 300 Azərbaycan manatı lazımdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sorğuda iştirak edən valideynlərin 80%-indən çoxu öz ailəsinin hər ay cəmi 250 AZN-dən az pul qazandığını bildirdi (Cədvəl 7).

75

²⁴ Direktorlar arasında keçirilən sorğunun nəticələrinə görə, bu göstərici hətta 50%-dən də aşağıdır.

²⁵ Tədqiqat nəticələrinə uyğun olaraq, yalnız aşağıda sadalanan böyük və kiçik şəhərlərdə inkluziv təhsili sınaqdan keçirən məktəblər müəllim köməkçiləri ilə təmin edilir: Bakı, Sumqayıt, Mingəçevir və Yevlax. Bəzi şifahi dəlillər vardır ki, hətta həmin məktəblər belə bir nəfər də olsun müəllim köməkçisi ilə təmin edilmir.

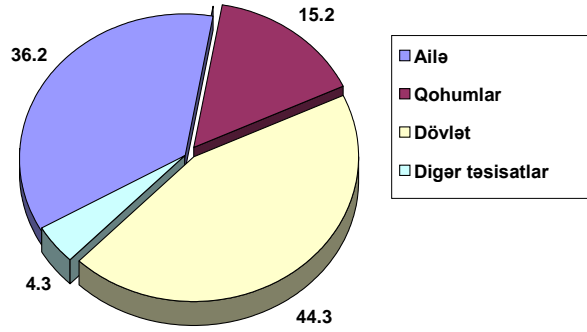
Xüsusilə ölkənin kəndlərində işsizlik səviyyəsinin yüksək olması²⁶ belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, valideynlər öz ailə büdcələrini artırmaq üçün məhdud imkanlara malikdirlər. Yoxsulluq Azərbaycanda əsas problemlərdən biri olaraq qalır, əhalinin təxminən beşdə biri yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayır²⁷. Daha dəqiq desək, valideynlər ciddi maddi çətinliklərlə rastlaşması onların öz əliliyi olan uşaqlarının təhsilinə kömək etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Sorğuda iştirak edən valideynlər bildirdilər ki, onlara qohumları tərəfindən köməklik edilir, lakin bu yardım əhəmiyyətli həcmdə deyildir. Sorğuda iştirak edən valideynlərin təxminən 59%-i bildirdi ki, onlar öz ƏU-i ilə məşğul olarkən psixoloji çətinliklərə üzlaşırlər. Valideynlər bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə öz qohumlarından və hökumətdən kömək gözləyirlər (Cədvəl 8). Valideynlərin təxminən üçdə biri hesab edir ki, onların əliliyi olan uşaqlarının tibbi müalicəsi mövcud vəziyyətdən çıxış yoludur, valideynlərin təxminən 20%-i isə hesab edir ki, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün dövlət maliyyə yardımı artırılmalıdır.

²⁶ İşlə təmin edilmə səviyyəsi də rəsmi və beynəlxalq statistika arasında ziddiyyəti əks etdirən daha bir göstəricidir. Hökumətin verdiyi məlumata görə, son beş il ərzində 650.000-dən çox yeni iş yeri açılmışdır, onların 80%-indən çoxu rayonların payına düşür. Lakin bir çox yerli və beynəlxalq ekspert bu məlumatın həqiqətə uyğunluğundan ciddi şübhə edirlər.

²⁷ Bu halda da dövlət məlumatları və alternativ məlumatlar arasında uyğunsuzluq vardır: AH iddia edir ki, yoxsulluq səviyyəsi 15%-dən aşağı düşmüşdür, DB kimi beynəlxalq təşkilatlar isə hesab edir ki, yoxsulluq səviyyəsi hələ də yüksəkdir və 25%-ə yaxındır, və bununla da 2003-cü ildən bəri əldə edilən əhəmiyyətli irəliləyişi təsdiq edir. DB tərəfindən 2002-ci ildə keçirilən ailə büdcələri haqqında sonuncu sorğu əsasında məlum oldu ki, yoxsulluğun səviyyəsi rayonlarda, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında, məcburi köçkün və qaçqın qəsəbələrində və Bakının şəhəratrafi qəsəbələrində həddindən artıq yüksəkdir. Bu barədə daha çox məlumat əldə etmək üçün DB-nin www.worldbank.org ünvanlı internet saytına daxil olun.

Qrafik 8. ƏU-ın valideynlərinin dəstəklənməsi

Sual: Sizcə öz uşağınızı təmin etməkdə sizə kim kömək etməlidir?

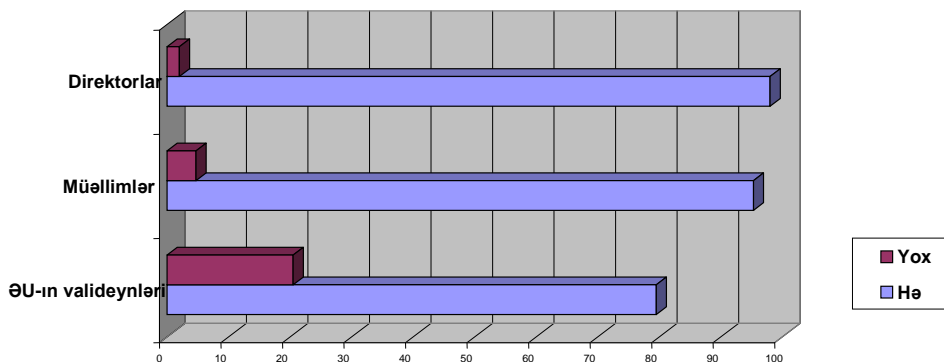
Valideynlərin 10%-i bildirdi ki, əlilliyi olan uşaqlar üçün müəyyən edilmiş müavinətlər barədə heç bir məlumatı yoxdur. Valideynlərin çox az qismi ailələr üçün təlim kurslarının və ya xüsusi yardım xidmətlərinin təşkil edildiyini qeyd etdi. Belə ki, valideynlərin 40%-dən çoxu öz əlilliyi olan uşaqlarının özlərinə qulluq edə bilmədikləri barədə məlumat verdilər. Buna görə ƏU-ın valideynlərinə kömək etmək üçün ailəyə kompleks yardım xidmətlər göstərilməlidir.

Məktəb və ailələr arasında tərəfdaşlıq uğurlu təhsilin mühüm cəhətlərindən biridir. Müəllimlər valideynləri təhsil fəaliyyətinə cəlb etməyə maraq göstərsələr də, bu cür əməkdaşlığı qurmaq üçün hər iki tərəfin kifayət qədər bacarıqları yoxdur. Müsahibə verən bəzi müəllimlər qeyd etdilər:

“Mən istərdim ki, kim isə “valideynlərə məktəbə daha tez-tez gələrək, öz uşaqlarının tədris prosesinə necə cəlb olmalarını müşahidə etmələrini tövsiyə edirlər”.

“Valideynlərlə böyük iş aparılmalıdır, valideynlərin köməyi olmadan biz çətinliklə tərbiyə olunan uşaqların öhdəsindən gələ bilmərik.”

Qrafik 9. Təhsilin ƏU-ın gələcəyinə tövhəsi (%)

Sual: Sizcə ƏU-ın məktəbə getməsi onların gələcək rifahına müsbət təsir göstərirmi?

Digər tərəfdən Azərbaycanda valideynlər mənfi münasibətlə rastlaşa bilərlər. Ölkədə uşaq əlilliyi barədə ən geniş yayılan təsəvvür “defektologiyaya” əsaslanır. Başqa sözlə desək, bir çox insan bu cür uşaqları qüsurlu hesab edir və onların cəmiyyətdən təcrid edilməsini və ya xüsusi müəssisədə müalicə edilməsini zəruri hesab edir. İctimai müalicə mərkəzlərinin nümayəndələri ilə aparılan müsahibələrin nəticələrinə uyğun olaraq, bir çox ƏU-ın valideyni də eyni fikirdədir. Buna görə də bir çox valideyn öz əlilliyi olan uşaqları ilə ictimai yerlərə, parklara və ya məktəblərə getməkdən çəkinir. Bir ana müalicə mərkəzinin rəhbərinə aşağıdakıları demişdi:

“Hər dəfə avtobusla gedəndə mənə elə gəlirdi ki, hamı mənə və mənim oğluma baxır; mən hesab edirdim ki, o, ucadan qışqırır və insanların diqqətini cəlb edir. Sonra mən avtobusdakı insanlara deyil, öz oğluma daha çox diqqət yetirməyə başladım, küçədə baş verənləri ona izah etməyə başladım. Gördüm ki, mən günbəgün dəyişir və hal-hazırda ictimai yerlərdə özümü çox rahat hiss edirəm.”

Bir çox sorğu iştirakçısı ictimaiyyətin məlumatlandırılması baxımından KİV-lərə böyük əhəmiyyət verir. ƏU-a və onların ailələrinə aid olan məsələlərin KİV-də (televiziya, radio, qəzetlər) kifayət qədər işıqlandırılması (verilişlərin yayımlanması, məqalələrin çap edilməsi) barədə suala cavab olaraq sorğuda iştirak edən valideynlərin təxminən 56%-i bildirdi ki, KİV bu məsələləri heç işıqlandırmır və ya qeyri-qənaətbəxş dərəcədə işıqlandırır. Müəllimlərin və direktorların təxminən 27%-i eyni fikirdə olduğunu bildirdi. Müəllimlərin yalnız 19%-i və direktorların 31,4%-i KİV-in fəaliyyətindən tamamilə razı olduqlarını bildirdilər. Sorğuda iştirak edən müəllimlərin yarısından çoxu və direktorların 41%-i bildirdi ki, onlar KİV-lərdə bu məsələlərin əks olunmasının dərəcəsindən müəyyən qədər razıdırlar. Tipik uşaqların valideynlərinin xeyli hissəsi hesab edir ki, KİV-lərin fəaliyyəti qeyri-qənaətbəxşdir.

3.4. Təhsildən gözlənilən nəticələr

Təhsilin dəyəri hər zaman ölçülən və nəzərə alınan mühüm amillərdən biri olmuşdur: insanlar və dövlət təhsilə daha çox vəsait ayırarkən təhsildən nə gözləyirlər? Bu tədqiqat çərçivəsində müxtəlif maraqlı tərəflərin təhsil haqqında təsəvvürlərini başa düşməyə cəhd göstərilmişdir. ƏU-ın sorğuda iştirak edən valideynlərinin 73,4%-i bildirdi ki, onların uşaqları təhsil almaq əzmindədirlər və uşaqların təhsil almaq həvəsi aşkar görünür. ƏU-ın valideynlərinin 45%-i bildirdi ki, onların uşaqları məktəbdə və ya məktəbdən kənar kurrikulumdankənar məşğələlərdə iştirak edirlər (bu uşaqların əksəriyyəti rəsmi həvəs göstərir)²⁸.

Sorğuda iştirak edən valideynlərin xeyli hissəsi təhsilin onların əlilliyi olan uşaqlarının gələcəyinə müsbət təsir göstərəcəyinə inandıqlarını bildirdi (Cədvəl 9). Sorğuda iştirak edən müəllimlər və direktorlar buna hətta daha çox inandıqlarını qeyd etdilər.

Sorğu iştirakçıları hesab edirlər ki, təhsil əlilliyi olan uşaqların əsas biliklərinin artırılmasına kömək edir və onların gələcək iş həyatı baxımından imkanları artırır. Bu mənada bir çox insan hesab edir ki, dövlət ilk növbədə ƏU üçün peşə/bacarıqyönümlü təhsilə diqqət yetirməlidir.

Valideynlər və müəllimlər arasında aparılan sorğu nəticəsində məlum oldu ki, onlar təhsil alan, əlilliyi olan uşaqlarda əhəmiyyətli dəyişiklik baş verdiyini müşahidə edirlər. Aşağıda verilmiş cədvəldən görünür ki, valideynlərin ən çox müşahidə etdikləri dəyişiklik ƏU-ın öz valideynlərinə və həmyaşıdlarına daha müsbət münasibət göstərmələridir. Müəllimlərin verdiyi cavablar əsasında da buna bənzər mənzərə yaranır: müəllimlər də məktəbə gələn, əlilliyi olan uşaqların ətraf mühitə

²⁸ Maraqlıdır ki, şəhər uşaqları ilə müqayisədə daha çox kənd uşağı kurrikulumdankənar məşğələlərdə iştirak edir. Hərçənd tədqiqatın nəticələrində bunun səbəbi izah edilməmişdir, yəni də məntiqi səbəblərdən biri ondan ibarət ola bilər ki, böyük və kiçik şəhərlərlə müqayisədə kəndlərdə mühit daha inkluzivdir.

münasibətlərində müsbət irəliləyişlərin olduğunu bildirmişdirlər. Valideynlərin, müəllimlərin və direktorların müşahidə etdikləri daha bir dəyişiklik hissələrin ifadə edilməsi sahəsində baş vermişdir.

ƏU məktəbə getdikdən sonra onlarda hansı müsbət dəyişikliklərin baş verdiyini müşahidə etdiniz (1 = az, 5 = çox)?			
	<i>Valideynlər</i>	<i>Müəllimlər</i>	<i>Direktorlar</i>
Valideynlərə münasibət	3.8	4.0	
Həmyaşidlara münasibət	3.8	3.9	
Hissləri ifadə etmək bacarığının inkişaf etməsi	3.6	3.8	
Gündəlik həyat bacarıqları	3.5	3.6	
Müstəqil təfəkkür	3.4	3.5	
Səhhət	2.6	2.8	

Tipik uşaqların valideynləri də ƏU-ın təhsil almalarını dəstəkləyirlər. Onlarla aparılan HQM-in nəticələrinin təhlili ona göstərir ki, bu valideynlərin çoxu (xüsusilə rayonlarda) hər uşağın təhsil almaq hüququna malik olduğunu və bütün uşaqların, o cümlədən ƏU-ın mütləq təhsil almalı olduqlarını hesab edirlər. Onlar hesab edirlər ki, əlilliyi olan uşaqlara təhsil almaq imkanı yaratmaqla, onların cəmiyyətə qaynayıb-qarışmasına kömək etmək olar. Yevlax rayonundan olan valideynlər bildirdilər ki, inkluziv təhsil bütün məktəblərdə icbari qaydada tətbiq edilməlidir, çünki o, uşaqların bir-birinin fərqli cəhətlərini qəbul etmələrinə və bir-birinə uyğunlaşmalarına kömək edir²⁹. Lakin az sayda tipik uşağın valideyni hesab edir ki, ƏU-ın kütləvi surətdə ümumtəhsil məktəblərə getmələri yalnız onların diaqnozu əsasında həyata keçirilməlidir və yalnız digər şagirdlərin təlim fəaliyyətinə mənfi təsir göstərməyən ƏU ümumi məktəblərə qəbul edilə bilər. Həmin valideynlər hesab edir ki, ƏU sinif otağında pozucu amilə çevrilə bilər.

Tipik uşaqların valideynlərinin əksəriyyəti ƏU-a müraciət edərkən “xəstə uşaqlar” kimi ifadələrdən istifadə edirdilər. Bu yanlış təsəvvür əsasında sonradan valideynlər belə qənaətə gəlirlər ki, “xəstə uşaqlar” “sağlam uşaqlar” ilə bir yerdə təhsil ala bilməzlər. Buna baxmayaraq, tədqiqatın daha bir nəticəsi ondan ibarət idi ki, bütün valideynlər bu və ya digər şəkildə ƏU-ın təhsilə dair tələbatlarını qəbul edirlər.

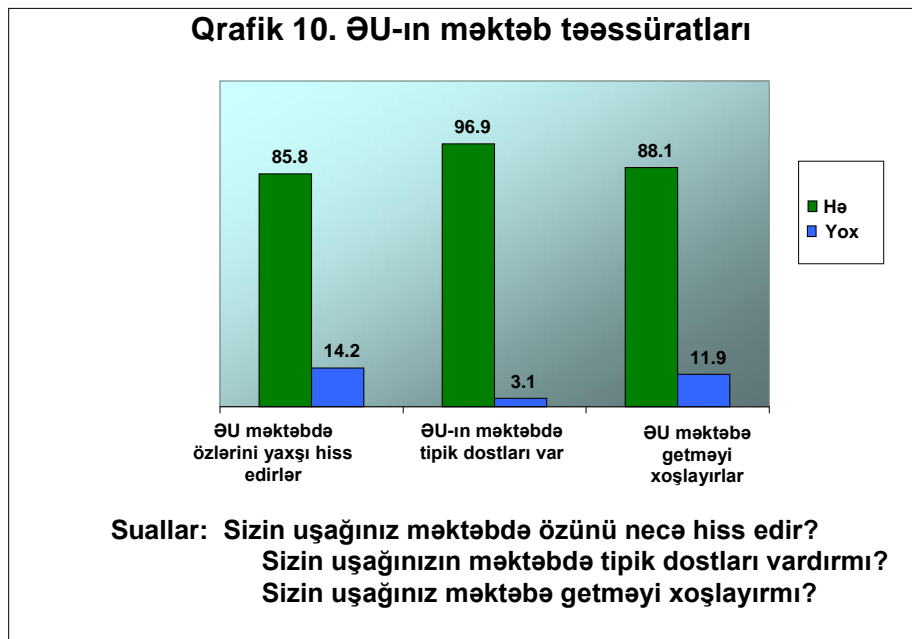
3.5. Bilik və cəmiyyətdə biliyə münasibət

Bütün tədqiqat boyunca bir məqam aşkar görünürdü: bir çox insan hesab edirdi ki, cəmiyyət ƏU üçün təhsil imkanlarının yaradılmasına dair yeni yanaşmanı qəbul etməyə hazır deyildir. Müsahibə verən ekspertlərin, vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin, məktəb kollektivinin əksəriyyəti hesab edirdi ki, inkluziv təhsil tədbiri əlilliyi olan uşaqların təhsilində əsaslı dəyişiklik deməkdir. ƏU-ın sorğuda iştirak edən valideynlərinin və müəllimlərinin yalnız yarısı bildirdi ki, cəmiyyətdə əlilliyi olan uşaqlara müsbət münasibət göstərilir. Onların 10%-dən az hissəsi ƏU-a göstərilən münasibətin mənfi olduğunu, əksəriyyəti isə bu barədə heç bir münasibət bildirməmişdir.

Tipik uşaqların anaları ilə aparılan HQM nəticəsində məlum oldu ki, valideynlər əlilliyi olan uşaqların ümumi məktəbə qəbul edilməsi haqqında məhdud bilik və təsəvvürə malikdirlər. Valideynlərin əksəriyyəti hesab edir ki, yalnız orta əlillik dərəcəsinə və ya fiziki əlilliyə malik olan ƏU ümumtəhsil məktəbə qəbul edilə bilər. HQM-in nəticələri ona dəlalət edir ki, tipik uşaqların valideynləri (xüsusilə rayonlarda) hesab edirlər ki, ciddi əqli əlilliyi olan uşaqlar məktəbdən kənar saxlanmalı və xüsusi məktəblərə qəbul edilməlidirlər. Eyni zamanda ƏU-ın sorğuda iştirak edən valideynlərinin 20%-i öz əlilliyi olan uşaqlarının ümumi məktəbə getmələrinə razı

²⁹ Yevlax Inkluziv təhsili sınaqdan keçirən dörd rayondan biridir. Valideynlərin bu cür fikirləri ictimai münasibətlərdə ciddi dəyişikliyin baş verməsi kimi qəbul oluna bilər.

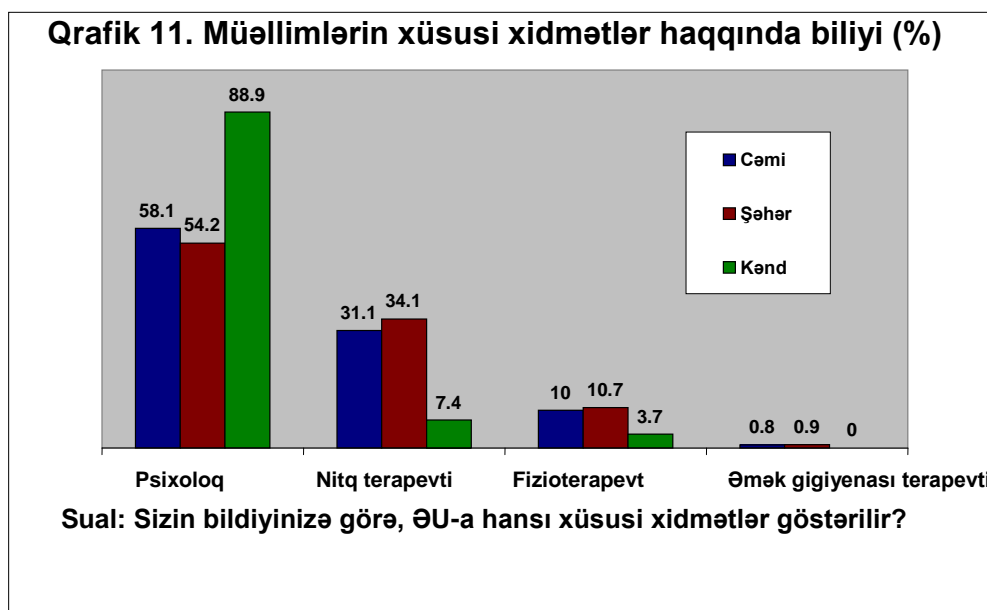
olmadıqlarını bildirdi³⁰. Digər tərəfdən sorğuda iştirak edən müəllimlərin yalnız 58%-i ƏU-ın ümumi məktəbə qəbul edilmələrini dəstəklədi. Onlar tipik uşaqların öz əlil həmyaşdaları ilə pis davranacaqlarından və ya pis rəftar edəcəklərindən ehtiyat edirlər. Bundan əlavə, müsahibə verən bir çox müəllim hesab edir ki, ƏU-ın tipik uşaqlarla bir yerdə təhsil almaları müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olacaqdır. (Məsələn; dərs keçmək üçün daha çox vaxta ehtiyac olacaqdır və ya tədrisin keyfiyyəti aşağı düşəcəkdir, çünki ƏU-a dərsi izah etmək üçün daha çox vaxt lazımdır və s.³¹) Nəhayət, müəllimlərin əksəriyyəti hesab edir ki, cəmiyyət (xüsusilə valideynlər) inkluziv təhsili qəbul etməyə hazır deyildirlər. Ekspertlər bu cür fikirləri ƏU üçün nəzərdə tutulan təhsil tədbirlərinin həyata keçirilməsinə mane olan ciddi amillər hesab edirdilər, və onlar bu sahədə islahatları səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün həmin fikirləri aradan qaldırmaq məqsədilə ictimaiyyətin məlumatlandırılması kampaniyalarını keçirməyi təklif edirdilər. Bir qisim respondentin fikrincə, inkluziv təhsil islahatlarına başlamazdan əvvəl, əlilliyi olan uşaqlara qarşı cəmiyyətdə tolerant münasibət formalaşdırılmalıdır.

Lakin yuxarıda göstərilən tədqiqat nəticələri cəmiyyətin əlilliyi olan uşaqlara münasibəti ƏU-ın təhsilinə mane olacaq dərəcədə mənfi olmadığını göstərir. Tipik uşaqların valideynləri ilə keçirilən HQM nəticəsində məlum oldu ki, onlar bütövlükdə ƏU-ın ümumtəhsil məktəblərə getmələrinə müsbət yanaşırlar. Bundan əlavə, Cədvəl 10-da göründüyü kimi, ƏU-ın valideynlərinin əksəriyyəti bildirdi ki, onların uşaqları məktəb haqqında xeyli müsbət təəssürata malikdirlər. Yeganə maneənin, ciddi əqli çatışmazlığa malik olan uşaqların sinif otağında digər uşaqlar üçün təhlükəli ola biləcəkləri ehtimal edilirdi. Belə məlum olur ki, ƏU-ın ümumtəhsil məktəblərə getmələrinə cəmiyyətin münasibəti o qədər də mənfi deyildir və ola bilsin ki, əlilliyin ciddiliyi barədə xüsusi biliklərin olmaması hazırkı yanlış təəvvürlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

³⁰ Sorğu vərəqəsində bu məsələ daha dərinlən tədqiq edilmirdi, buna görə də sorğuda iştirak edən valideynlərin fikirləri arasında olan böyük ziddiyyətlərin səbəbini izah etmək çətindir. Aydındır ki, bu məsələ daha çox tədqiq edilməlidir; buna baxmayaraq, mümkün səbəblərdən biri ƏU-ın valideynlərinin utanc hissəsidir və ya əvvəllər uğursuz cəhdlər göstərməsidir.

³¹ Əlbəttə ki, bu, utanc hissəsinin əlamətidir. 2006-cı ildə müstəqil təhlilçinin Inkluzivinkluziv təhsil proqramının sınaqdan keçirilməsini qiymətləndirməsinin nəticələri haqqında hesabatdan məlum oldu ki, "müəllimlərin 86%-i əlilliyi olan uşaqların sinif otağında olmasının təhsilin ümumi keyfiyyətinə müsbət təsir göstərdiyini və ya heç bir təsir göstərmədiyini bildirdi." (Əlilliyi olan uşaqlar – Inkluziv təhsil layihəsi: ikinci ilin qiymətləndirilməsi haqqında hesabat, 2006-cı il, Təhsildə yeniliklər mərkəzi, Əyyub Hacıyev, sosial təminat üzrə mütəxəssis).

3.6 Xidmətkər

Əlilliyi olan uşaqlar üçün xüsusi xidmətlər rahat və mənalı təhsil fəaliyyətinə imkan yaradan mühüm amillərdən biridir. Buna görə də bu cür xidmətlərin mövcudluğu ƏU-a verilən təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan əsas meyarlardan biridir. Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, bu cür xidmətlərə böyük ehtiyac vardır. Sorğuda iştirak edən valideynlərin böyük əksəriyyəti (94,6%-i) bildirdi ki, onlar özləri əlilliyi olan uşaqlarına xidmət göstərirlər. Valideynlərin təxminən 25%-i onların uşaqlarına əlavə xidmətlərin mütəxəssislər tərəfindən göstərilməsini qeyd etdilər. Müəllimlərin və direktorların təxminən yarısı hesab edir ki, əlilliyi olan uşaqlar göstərilən xidmətlərdən bəhrələnmə bilirlər. Sorğu zamanı aşkar olundu ki, bu cür xidmətlərin müxtəlif cəhətləri aşağıda qeyd olunmuşdur.

Azərbaycanın hazırkı qanunvericiliyində təsbit edilmişdir ki, sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslər tibbi-pedaqoji-psixoloji komissiyanın (TPPK) və Tibbi-sosial ekspert komissiyalarının (TSEK) göstərdikləri xidmətlərdən pulsuz istifadə etmək hüququna malikdirlər. Bundan əlavə, onlar icbari təhsil və peşə təhsili almaq, psixoloji xidmətlərdən və nitq terapiyası xidmətlərindən istifadə etmək hüququna malikdirlər. Lakin qanunvericiliyin bu müddəalarının məzmunu qeyri-müəyyəndir və əksər hallarda xidmətlərin növləri, habelə əlilliyi olan uşaqlara və onların ailələrinə təklif olunan xüsusi xidmətlər həmin müddələrdə dəqiqliklə müəyyən edilmir (bu barədə daha ətraflı məlumat hesabatın müvafiq bölməsində göstərilmişdir).

Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq, TN-in tabeliyində olan, ƏU-a təhsil xidmətlərinin göstərilməsi haqqında qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan TPPK fəaliyyət göstərir. Komissiya Səhiyyə, Təhsil, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi nazirliklərinin nümayəndələrindən ibarət olub, ildə bir dəfə hər bir əlil uşağı müayinə etmək və onlara mövcud təhsil xidmətlərindən birini (ev təhsili, integrativ sinif, inkluziv sinif, xüsusi və ya internat məktəbi) təyin etmək üçün

cavabdehdir.³² TPPK-ın rayon şöbələri vardır, habelə paytaxt şəhərdə bir mərkəzi komissiyası vardır.

Bakı şəhərində xüsusi məktəblərin müəllimləri ilə aparılan HQM zamanı həmin məktəblərin ƏU-a müxtəlif növlərdə xüsusi xidmətlər göstərməsi, onların təhsil və tibb ehtiyaclarını ödəmək üçün lazım olan avadanlıqlarla təchiz edilməsi qeyd edilmişdir. Digər məktəblərə gəldikdə isə, tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, bütün məktəblər zəruri xidmətləri göstərmək imkanında deyil. Müəllimlərin əksəriyyəti, tədris etdikləri məktəblərdə yalnız psixoloqun, bəziləri isə nitq terapevtinin olduğunu bildirdi.

Sorğuda iştirak edən valideynlərin yalnız 25,8%-i bildirdi ki, onların əlilliyi olan uşaqlarına əlavə xüsusi xidmətlər göstərilir. Məktəb direktorlarının və müəllimlərin isə 80%-i bildirdi ki, onların məktəbləri xüsusi xidmətlər göstərir³³. Valideynlər müxtəlif mütəxəssislərə ehtiyac olduğunu bildirdilər və həmin mütəxəssislər arasında ən çox tələbat fizioterapevtədir (28%). Valideynlər bildirdi ki, onların uşaqlarının nitq terapevti, əmək terapevti, psixoloq xidmətləri və ümumi tibbi xidmətlərə ehtiyacı vardır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, şəhər və kəndlərdə yaşayan valideynlərin bu barədə olan fikirləri üst-üstə düşür.

Digər tərəfdən tədqiqat nəticəsində, məktəblərin psixoloq, nitq terapevti, fizioterapevt və əmək terapevti ştatlarına malik olmaları aşkar oldu. Cədvəl 11-də görüldüyü kimi müəllimlər arasında aparılan sorğunun nəticələrinə uyğun olaraq, məktəblərdə ən çox göstərilən xüsusi xidmət növü psixoloji dəstəkdir. Məktəb direktorları arasında aparılan sorğunun nəticələri də eyni olmuşdur: 41 məktəb direktorundan 30-u yalnız psixoloq ştatına malik olduğunu bildirmişdir. Bundan əlavə, xüsusi məktəblərdə fizioterapevt və nitq terapevti ştatları da vardır. Lakin məlumatdan görüldüyü kimi, kənd məktəblərinin əksəriyyəti lazımı xidmət göstərə bilmir³⁴. Buna səbəb ümumtəhsil məktəblərində psixoloq ştatı istisna olmaqla, digər xüsusi mütəxəssislərin olmamasıdır.

Tədqiqat əsasında həmin mütəxəssislər üçün keçirilən təlimlərin kəmiyyət və keyfiyyəti haqqında etibarlı məlumat əldə etmək mümkün olmadı. Əmək terapevti ölkədə yeni peşədir və buna görə də həmin sahədə kadr çatışmazlığı vardır. Digər tərəfdən bəzi QHT ekspertləri hesab edirlər ki, həmin universitet proqramlarının əksəriyyəti kurikulumun keyfiyyəti baxımından və tələbələrin təcrübi bacarıqlara yiyələnməsi baxımından geridə qalırlar. Məsələn, ekspertlər hesab edirlər ki, universitetin psixologiya proqramı yüksək dərəcədə nəzəriyyəyə əsaslanan kurikulumdur və gələcək məktəb psixoloqlarına az təcrübi bacarıq öyrədir. Bundan əlavə, həmin universitet proqramı əsasında tələbələrə ƏU-la deyil, tipik uşaqlarla işləmək bacarıqları öyrədilir. Bundan əlavə, həmin tələbələr tətbiqi-pedaqoji bacarıqlara deyil, daha çox psixo-diaqnostika bacarıqlarına yiyələnilir. Həmçinin, universitet proqramları hələ də defektologiya nəzəriyyəsi əsasında həyata keçiriləndiyindən inkluzivlik anlayışı həmin nəzəriyyəyə daxil deyildir. Ekspertlər ölkədə mövcud olan digər mütəxəssisləri də eyni cür qiymətləndirirlər. Əslində demək olar ki, müsahibə verən bütün hökumət nümayəndələri ƏU-ın təhsilinin bu cəhəti ilə əlaqədar olan çətinlikləri qeyd etdilər.

Əvvəlki bölmələrdə qeyd edildiyi kimi, əlilliyi olan uşaqlara xüsusi xidmətlər göstərən günəzri tibbi reabilitasiya mərkəzlərinin sayı azdır. Əsasən əlilliyi olan uşaqların valideynləri tərəfindən təsis edilən bu mərkəzlərin hamısı beynəlxalq tərəfdaş təşkilatların şöbələri kimi fəaliyyət göstərir və əksər hallarda beynəlxalq ekspertlər həmin mərkəzlərin heyəti üçün təlim kursları keçirirlər. Öz ölçüsünə, keyfiyyətinə, metodologiyasına, hədəfinə və iş həcminə görə bir-birindən fərqlənən bu

³² Bu məktəblər barədə müxtəlif terminlər istifadə olunur. Digər terminlərdən biri “internat məktəblər”dir və həmin termin bu hesabatda istifadə ediləcəkdir.

³³ Valideynlərin və müəllimlərin/direktorların cavabları arasında bu ciddi fərqi səbəbini tədqiqat nəticələri əsasında izah etmək heç cür mümkün deyildir. Səbəblərdən biri ondan ibarət ola bilər ki, sadəcə valideynlər bu cür xidmətlərdən xəbərdar deyildirlər və ya onların uşaqları məktəbdə bu cür xidmətlərdən heç zaman bəhrələnməmişdirlər.

³⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, kənd məktəbləri haqqında məlumat statistik əhəmiyyət kəsb etməyə bilər, çünki kənd məktəblərində işləyən yalnız 27 müəllim bu suala cavab vermişdir.

mərkəzlər əlilliyi olan uşaqların müalicəsi sahəsində mövcud olan ciddi çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün xeyli iş görürlər.

Lakin bu mərkəzlərin bir sıra problemləri də mövcuddur. Əksər mərkəzlərin şəhərlərdə (əsasən Bakı, Sumqayıt və Gəncə və bu şəhərlərə yaxın olan ərazilərdə) yerləşməsi səbəbindən az qisim əlil uşaqlar belə xidmətlərdən yararlanırlar. Bundan əlavə, mərkəzlərin fərqli reabilitasiya metodologiyalarından istifadə etməsi, onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və keyfiyyətinin təmin edilməsini çətinləşdirir. Həmin mərkəzlər yalnız donor vəsaiti hesabına maliyyələşdirildiyindən, onların fəaliyyətinin davamlı olmasında problemlər yaranır. Mərkəzlərin təbliğatının zəif olması əlil uşaqları olan valideynlərin belə mərkəzlər barədə məlumatlılığına səbəb olur. Sorğuda iştirak edən valideynlərin təxminən 5%-i xidmət göstərən mövcud müəssisələr arasında tanıdıqları reabilitasiya mərkəzlərini sadaladılar. Direktor və müəllimlərin böyük əksəriyyəti isə bu mərkəzlər barədə məlumatlı olduqlarını bildirdilər.

Əksər mərkəzlərin heyəti əlillər üçün peşəkar mütəxəssis hazırlansa da onların bu sahədə işləmək üçün müvafiq təhsil sənədləri yoxdur. Tədqiqatların təhlili göstərir ki, bu mərkəzlər müxtəlif müalicə metodologiyalarından istifadə edirlər, bu isə onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini və keyfiyyətinin təmin edilməsini çətinləşdirir. Həmin mərkəzlərdə bu xidmətlərin göstərilməsi barədə məlumatlar əhali arasında yayılmamışdır. Əlaqələndirmə işi zəif olduğundan həmin mərkəzlərin davamlı fəaliyyət göstərməsi çətinləşir.

TPPK-lar özlərini alternativ xidmətlərə yönəldən mənəbə kimi təqdim edirlər. Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq, həmin komissiyalar ƏU-a və onların ailələrinə zəruri xüsusi xidmətlər, habelə məşvərətçi və məsləhətçi xidmətləri göstərməlidirlər. Reabilitasiya mərkəzləri ilə müqayisədə TPPK-lar barədə əlil uşağı olan hər bir valideyn məlumatlıdır. 51 direktordan 17-si, ƏU-ın sorğuda iştirak edən valideynlərinin yalnız 17%-i, müəllimlərin isə 21%-i TPPK xidmətləri barədə xəbərdar olduqlarını bildirdilər. Məlumatdan görüldüyü kimi, hələ də respondentlərin əksəriyyəti TPPK-ların vəzifə və səlahiyyətləri haqqında heç bir məlumata malik deyildir. Eyni nəticələr tipik uşaqların valideyn və müəllimləri ilə aparılan müzakirələr əsasında da aşkar edildi.

Tədqiqatın nəticələrindən məlum oldu ki, aztəminatlı ailə kateqoriyasına daxil olmayan ailələr TPPK-nın xidmətləri barədə daha az məlumatlıdırlar.

Mürəkkəb cədvəl: ailə gəliri və TPPK barədə məlumatların əlaqəsi			
<i>Ailənin aylıq gəliri (AZN)</i>	<i>Sizin Pedaqoji-psixoloji-tibbi komissiya haqqında məlumatınız varmı?</i>	<i>Cavabların sayı</i>	<i>Cavabların faiz nisbəti</i>
50 AZN-dən az	Hə	39	83,0
	Yox	8	17,0
50 – 100 AZN	Hə	86	57,0
	Yox	65	43,0
100 – 150 AZN	Hə	153	63,2
	Yox	89	36,8
150 – 200 AZN	Hə	125	53,6
	Yox	108	46,4
250 AZN və daha çox	Hə	74	50,0
	Yox	74	50,0

Maraqlıdır ki, məlumata uyğun olaraq, ayda 50 AZN-dən az pul qazanan ailələr TPPK-nın xidmətləri barədə daha çox məlumata malikdir. Bunun səbəblərindən biri odur ki, aztəminatlı ailələrin əlil uşaqlar üçün xidmətlərə ehtiyacı var. Bundan əlavə, komissiyanın təsdiq etdiyi sənədə əsasən ailə dövlət yardımını ala bilər: Digər tərəfdən bu məlumatdan görünür ki, imkanlı ailələrin uşaqları təhsil almırlar, çünki həmin ailələr öz əlilliyi olan uşaqlarına təhsil verə bilmək üçün komissiyadan müvafiq göndəriş almalıdırlar. Yuxarıdakı cədvəldən görüldüyü kimi, ayda 250 AZN-dən çox məbləğdə gəliri olan ailələrin ƏU-larının üçdə biri məktəbə getmir³⁵, ayda 50 AZN-dən az məbləğdə gəliri olan ailələrinin böyük əksəriyyətinin ƏU-ları isə təhsilə cəlb edilir.

Bundan əlavə, tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, valideynlərin təhsilinin səviyyəsi və komissiyanın xidmətləri barədə bilikləri arasında heç bir əhəmiyyətli asılılıq yoxdur. Yuxarıda verilmiş cədvəldən görüldüyü kimi³⁶, valideynin komissiya haqqında məlumata malik olması təhsilin səviyyəsinə təsir göstərmir: natamam orta təhsilli valideynlərin 45,7%-i, tam orta təhsilli valideynlərin isə 61,3%-i, ali təhsillilərin 60%-i TPPK-ları haqqında məlumata malik olduğunu bildirdi. Görüldüyü kimi, komissiyalar barədə məlumatlılıq təhsilin səviyyəsi ilə deyil, ailənin təminatlılıq baxımından fərqlidir.

Buna baxmayaraq, respondentlərin böyük əksəriyyəti (müvafiq olaraq 88%-i, 87%-i və 92%-i) TPPK-nın müəyyən səlahiyyətə malik olduğunu təsdiq etdilər. Buna səbəb, maraqlı tərəflərin əksəriyyətinin komissiyaların vəzifə və səlahiyyətləri barədə tam məlumata malik olmaması ilə izah etmək olar. Respondentlərin bildirdikləri rəylərə əsasən, hətta insanlar TPPK-nın mövcud olduğunu bildikləri halda belə, TPPK-nın göstərdiyi xidmətlər barədə məlumatlı deyillər. Valideynlər və müəllimlərin əksəriyyəti TPPK-ları “şəhadətnamə verən müəssisə” kimi təsvir etdilər. Valideynlərin az qismi müvafiq mövzu üzrə TPPK-ların göstərdikləri məşvərətçi və məsləhətçi xidmətlərindən bəhrələndiyini bildirdi. Sorğuda iştirak edən müəllimlər və bu sahədə çalışan QHT nümayəndələri bildirdilər ki, əksər hallarda TPPK-nın yanaşması yeni tələblərə cavab vermir. Bundan əlavə, bəzi valideynlər bildirdi ki, uşaqların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı bürokratik maneələrə və əngəllərə rast gəlirlər

4-cü cədvəl. Mürəkkəb cədvəl: təhsil pilləsi və TPPK barədə məlumatların əlaqəsi			
<i>Sorğu iştirakçısının təhsilinin səviyyəsi</i>	<i>TPPK haqqında məlumat</i>	<i>Cavabların sayı</i>	<i>Cavabların faiz nisbəti</i>
<i>İbtidai</i>	Hə	6	35,3
	Yox	11	64,7
<i>Natamam orta</i>	Hə	37	45,7
	Yox	44	54,3
<i>Orta</i>	Hə	263	61,3
	Yox	166	38,7
<i>Peşə</i>	Hə	68	55,7
	Yox	54	44,3
<i>Texniki</i>	Hə	50	67,6
	Yox	24	32,4
<i>Ali (bakalavr mərhələsi)</i>	Hə	48	59,3
	Yox	33	40,7
<i>Ali (magistr mərhələsi)</i>	Hə	5	29,4
	Yox	12	70,6

³⁵ Qeyd etmək lazımdır ki, bunun səbəblərindən biri təhsil xidmətlərinin çatışmazlığı ilə izah edilə bilər. Lakin məhz bu halda bizim məlumatların təhlilləri bir-birini tamamlayır: daha çox pul qazanan ailələr TPPK haqqında heç nə bilmirlər və onların uşaqları təhsil almır. Bunun mümkün səbəblərindən birini yoxsul ailələrlə müqayisədə varlı ailələrin utanc hissəsinin daha böyük olması ilə izah etmək olar.

³⁶ İbtidai və ali (magistratura) təhsil alan valideynlərin cavabları statistik əhəmiyyət kəsb etmir, çünki müvafiq sorğu iştirakçılarının sayı həddindən artıq azdır.

Ekspertlər komissiyaların əsasnamələrində və fəaliyyətində müəyyən çatışmazlıqların mövcud olduğunu qeyd etdilər. Həmin çatışmazlıqlar müxtəlif məsələləri əhatə edir. Məsələn, əsasnaməyə uyğun olaraq, komissiya bir ƏU-ı müayinə etməyə 15-20 dəqiqə sərf etməli və əvvəlki diaqnozu ya təsdiq, ya da təkzib etməlidir. Lakin beynəlxalq təsnifata görə keyfiyyətli qiymətləndirmə üçün bu qısa vaxt kifayət deyil. Digər əsas zəif cəhət ondan ibarətdir ki, hazırda ölkədə tətbiq edilən əqli əlillik dərəcələrinin təsnifatı Sovet dövründən miras qalmışdır və komissiyanın istifadə edəcəyi yeganə təlimatdır. Ekspertlər hesab edirlər ki, bu təsnifat Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) tələblərinə cavab vermir və inkluziv təhsil qaydalarına ziddir.

Komissiya üzvlərinin əlavə məvacib ala bilməsi (öz məvaciblərinin 50%-i qədər) əsasnamədə öz əksini tapsa da, təcrübədə yalnız komissiya sədrləri həmin məbləği alırlar. Bu da komissiya üzvlərinin öz işinə məsuliyyətlə yanaşmasına mənfi təsir göstərir. Bundan əlavə, rayonlarda komissiyaların işinə nəzarətin zəif olması da buna şərait yaradır.

3.7. Qanunvericilik

Azərbaycan Respublikası da BMT-nin “Uşaq hüquqlarına dair” Konvensiyasına qoşulduğuna görə ƏU-ın hüquqlarını daha yaxşı müdafiə etmək üçün qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklər etməyi öhdəsinə götürmüşdür. Aydındır ki, belə uşaqların bir çox problem və çətinlikləri vardır. Mövcud çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün kompleks yanaşmalar lazımdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ƏU-ın təhsilə cəlb edilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Hazırda Azərbaycanda bir çox beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatları əlilliyi olan uşaqların təhsili sistemində islahat aparmağı tövsiyə edirlər. Islahatların aparılması üçün isə öncə mövcud qanunvericilik təhlil edilməlidir.

Hesabatda bu bölmənin əsasını həm milli qanunların müddələrinin, həm də müvafiq beynəlxalq sənədlərin (UHK, ƏŞHK və Salamanka Bəyannaməsi) müqayisəli təhlili təşkil edir. Eyni zamanda uşaq hüquqları, təşkilati tədbirlərin, təhsil almaq imkanlarının, pedaqoji və peşəkar heyətin ixtisasartırma və yenidən hazırlanmasının, əlavə yardım xidmətlərinin və ictimai baxışların müqayisəli təhlili aparılmışdır.

3.7.1. Uşaq Hüquqları

Bərabərliyin təmin edilməsi, ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması və bərabər imkanların yaradılması qaydaları bir çox sahədə dövlət strategiyasının əsasını təşkil edə bilər. Uşaqlar haqqında milli qanunvericiliyi tərtib edərkən rəhbər qaydaların toplusundan ibarət olan UHK mütləq istifadə edilməlidir. Azərbaycan 1992-ci ildə bu beynəlxalq sənədi imzalamış və təsdiq etmiş, bu və digər müvafiq sənədlər əsasında Azərbaycan Respublikasının Uşaq hüquqları haqqında qanunu tərtib edilmişdir³⁷ (bundan sonra bu sənəddə Milli qanun adlandırılacaqdır). Bütövlükdə UHK və milli qanunlar, o cümlədən ƏU-ın hüquqları ilə bağlı müddəalar uyğunlaşdırılmalıdır.

UHK-na qoşulan dövlət “uşağın və ya onun valideyninin və ya qanuni qəyyumunun irqindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və ya digər fikirlərindən, milli, etnik və ya sosial mənşəyindən, əmlakından, əlilliyindən və digər statusundan asılı olmayaraq, ayrı-seçkiliyin heç bir növünə yol vermədən, hər bir uşağın hüquqlarına hörmətlə yanaşmalı və həmin hüquqları təmin etməlidir. ƏŞHK-nda da bu müddəa təkrar olunur, belə ki, əlillik əsasında hər hansı ayrı-seçkiliyə yol vermək qadağan olunur və əlil şəxslərin istənilən dəlil əsasında ayrı-seçkiliyə məruz qalmaqdan hüquqi üsullarla, bərabər və səmərəli şəkildə müdafiə olunmalarının təmin edilməsi bu konvensiyaya qoşulan ölkələrin qarşısına öhdəlik kimi qoyulur.

Milli qanun bütün uşaqların bərabər hüquqlara malik olduqlarını təsdiq edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, milli qanunda təsbit olunan uşaq hüquqları və azadlıqlarının digər hüquqi sənədlərlə

³⁷ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (18 may 1998-ci il), Azərbaycan Respublikasının Uşaq hüquqları haqqında qanunu (Milli qanun)

məhdudlaşdırılmasına icazə verilmir³⁸. Buna görə də, nə uşaqlar, nə də onların valideynləri və ya qanuni qəyyumları əlilliyə görə ayrı-seçkiliyə məruz qala bilməzlər. ƏŞHK-nın giriş hissəsində və 7-ci maddəsində qeyd edildiyi kimi, “konvensiyanı imzalayan dövlətlər ƏU-ın digər uşaqlarla yanaşı bütün insan haqlarından və əsas azadlıqlardan bərabər qaydada və tam istifadə etmələrini təmin etmək üçün lazım olan bütün tədbirləri həyata keçirməlidirlər” və “ƏU-a aid olan bütün tədbirləri həyata keçirərkən ilk növbədə və ən çox uşağın maraqları nəzərə alınmalıdır”. Milli qanunvericilikdə buna ən çox bənzəyən müddəə kimi milli qanunun 11-ci maddəsini göstərmək olar: həmin maddədə “hər bir uşağın hərtərəfli inkişaf etmək, milli və beynəlxalq dəyərlər, humanizm və etika qaydaları əsasında tərbiyə edilmək hüququ” tanınır.

UHK-da uşağın seçim edə bilmək hüququ vardır. UHK-da bəyan edilir ki, “konvensiyanı imzalayan dövlətlər özünə aid olan məsələlərə dair öz şəxsi fikirlərini formalaşdırmağı bacaran uşağın fikirlərini azad şəkildə ifadə edə bilmək hüququnu təmin etməlidirlər”³⁹. Bu, ƏŞHK-nın 7(3) maddəsində də qeyd edilmişdir. Milli qanun bu qaydaya qismən uyğun gəlir, çünki o, bəyan edir ki, “Hər bir uşaq idrak, təfəkkür və nitq azadlığına malikdir. Valideynlər, digər şəxslər və dövlət orqanları uşağın idrak, təfəkkür və nitq azadlığına hörmətlə yanaşmalıdırlar...”⁴⁰. Lakin bu müddədə uşağın “ona aid olan bütün məsələlərin” həllində fikirlərinin nəzərə alınması məsələsi dəqiqləşdirilməmişdir.

UHK-nın, ƏŞHK-nın və Milli qanunun ayrı-ayrı müddəalarında ƏU-ın tələbatları və haqları təsvir olunur. Milli qanunda bəyan edilir ki,:

*“Əlilliyi olan uşaqlar və əqli və ya fiziki çatışmazlığa malik olan uşaqlar tibbi, psixoloji və digər yardımlardan bəhrələnmək hüququna malikdirlər. Həmin xidmətlər dərhal, pulsuz və imtiyazsız göstərilir. Dövlət həmin uşaqlar üçün sosial və psixoloji bərpa tədbirləri, onların qabiliyyətlərinə uyğun gələn təhsil xidmətləri təşkil edir, habelə peşə seçməkdə və iş düzəlməkdə onlara kömək edir. Dövlət uşaqların əlil olmasının qarşısını almaq üçün lazımi tədbirlər görür.”*⁴¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, UHK-da yalnız “əqli və ya fiziki cəhətdən əlil olan uşaqlar” ifadəsi istifadə olunur, Milli qanunda isə “əlilliyi olan uşaqlar” və “əqli və ya fiziki çatışmazlığa malik olan uşaqlar” bir-birindən fərqləndirilir. Aydın ki, Milli qanunda bu cür təsnifat beynəlxalq terminologiyaya uyğun gəlmir. Bu məqsədlə də sağlamlıqlarında problemlər olan uşaqlar iki tipə bölünməlidir: “sağlamlıq imkanları məhdud olan” və “əlilliyi olan uşaqlar”. UHK-da və ƏŞHK-da bərqərar edilən əsas qaydalar Milli qanunda əks olunmamışdır. UHK-da qeyd olunur ki, “əqli və ya fiziki cəhətdən əlil olan uşaq onun şərəfini təmin edən, onun özünə inamını artıran və onun ictimai həyatda fəal iştirakına kömək edən şəraitdə tam və layiqli ömür sürməlidir”⁴². Əslində ƏŞHK-nın 3-cü maddəsində bəyan edilən qaydalar hər ölkənin ƏU-a dair qanunvericiliyinin əsasını təşkil etməlidir: şəxsi ləyaqət, müstəqillik, o cümlədən seçim etmək azadlığı, ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi, ictimai həyatda sərbəst iştirak, cəmiyyətə inteqrasiya, əlil şəxslərin cəmiyyətin tam üzvü kimi qəbul edilməsi, bərabər imkanların yaradılması, rahat istifadə imkanlarının təmin edilməsi və s. Lakin ƏU-ın təhsilinin əsasını təşkil etməli olan bu qaydalar Milli qanunda əks olunmamışdır.

3.7.2. Strategiya və təşkilati tədbirlər

³⁸ 2-ci maddə, Milli qanun (18 may 1998-ci il)

³⁹ 12 (1) maddəsi, Uşaq hüquqları konvensiyası (1998)

⁴⁰ 14-cü maddə, Milli qanun (18 may 1998-ci il)

⁴¹ 35-ci maddə, Milli qanun (18 may 1998-ci il)

⁴² 23 (1) maddəsi, Uşaq hüquqları konvensiyası (1998)

Azərbaycan qanunvericiliyinin çevikliyi qanunların və onların icra mexanizmlərinin məqsədəuyğun şəkildə qəbul edilməsindən asılıdır. Parlament hər hansı qanunu qəbul etdikdən sonra müvafiq orqanlar Prezidentin göstərişi ilə həmin qanun üçün icra mexanizm(lər)ini tərtib edirlər. Adətən qanunların icra mexanizmlərinə dair sənədləri Nazirlər Kabineti (NK) tərtib və təsdiq edir. Həmin sənədlər olmadan qanunların icrasında çətinliklər yaranır.

Salamanka bəyannaməsində ibtidai, orta və sonrakı təhsil pillələrində əlilliyi olan uşaqlar, gənclər və böyüklər üçün bərabər imkanların yaradılmasına dair müraciət səslənməsinə baxmayaraq, Azərbaycan qanunvericiliyində əlilliyi olan uşaqlar xüsusi məktəblərdə və evdə təhsilə cəlb olunurlar. Xüsusi təhsil haqqında qanunda (may, 2001-ci il) xüsusi məktəblər əsasən ƏU üçün nəzərdə tutulan xidmət növü kimi qeyd edilir. Həmin qanunda həm də “əlil uşaq” ifadəsinin tərifini verilir: “Fiziki, psixoloji və əqli qüsurlara malik olan, xüsusi xidmətlər olmadan təhsil ala bilməyən şəxs”. Həmin qanunda həm də əlillik dərəcələrinin təsnifatı verilir: a) fiziki qüsurlar – yoluxucu xəstəliklər, bəzi bədən üzvlərinin fəaliyyətinin pozulması nəticəsində fiziki inkişafda baş verən gecikmələr; b) psixoloji ləngimə – psixoloji inkişafın qüsurları, nitq qüsurları, sosial-emisonal qüsurlar, autizm; c) mürəkkəb zədələr – fiziki, psixoloji və əqli qüsurların toplusu; d) anadangəlmə kəmağıllıq – mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyətinin pozulmasından irəli gələn idraki qüsurlar; e) ağır zədələr – dövlət təhsil standartları əsasında təhsil almağa imkan verməyən ağır fiziki, psixoloji və əqli qüsurların toplusu. Lakin Xüsusi təhsil haqqında qanunun bəzi hissələrində sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlara ümumtəhsil və ya inkluziv sinif otaqlarında təhsil almaq hüququ verilir. Həmin hissələrdə inkluziv məktəbin/sinif otağının tərifini verilir: “ƏU-ın öz tipik həmyaşıdları ilə birlikdə təhsil almaları üçün münasib mühit yaratmaq üçün nəzərdə tutulan ümumtəhsil məktəbi.” Qanunun bu abzasında Salamanka bəyannaməsinin ƏU-ın ümumi sinif otaqlarında yerləşdirilməsi və təhsil alması haqqında bəzi tövsiyələri əks olunmuşdur. Lakin qanunda həmin sinif otaqlarına qəbul ediləcək uşaqların əlilliklərinin növlərinə dair məhdudiyətlər təsbit edilmişdir.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan insanların tələbatını və diaqnozunu müəyyən etmək üçün Xüsusi təhsil haqqında qanunda xüsusi komissiya yaratmaq tələb olunur. Tibbi-pedaqoji-psixoloji komissiyanın yaradılmasına dair 74 nömrəli qərara (2002-ci il) uyğun olaraq yaradılan komissiyanın vəzifələri aşağıda sadalanmışdır: a) tibbi diaqnozu təsdiq və ya rədd etmək məqsədilə uşağı erkən yaşlarda müayinə etmək və qiymətləndirmək; b) uşağın əlilliyinin dərəcəsinə əsasən olaraq məktəblərin növünə dair tövsiyə vermək; c) müvafiq məktəblərin imkanları barədə valideynlərə məsləhətlər vermək; d) fərdi təhsil planı tərtib edilərkən tövsiyələr vermək; e) əlillik dərəcələri və fərqli tələbatlara malik olan uşaqlarla işləmək qaydaları barədə həkimlərlə, müəllimlərlə və sosial işçilərlə məsləhətləşmək⁴³. Bütün bu xidmətlər ƏU-a pulsuz göstərilməlidir. Əgər ekspert komissiyası hər hansı əlil uşağın ümumi sinif otağında təhsil ala biləcəyini müəyyən edərsə, onda məktəb direktoru həmin uşağı məktəbə qəbul etməkdən imtina edə bilməz, yerli icra orqanı isə həmin uşağın məktəbdə yerləşdirilməsi, habelə tədris materialları və xüsusi xidmətlər ilə təmin edilməsi üçün cavabdeh olmalıdır.

3.7.3. Məktəb amili

⁴³ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (29 aprel 2002-ci il), Tibbi-pedaqoji-psixoloji komissiyanın yaradılması haqqında 74 nömrəli qərar

Salamanka bəyannaməsində inkluziv məktəblərin inkişafı, məqsədəuyğun və güclü strategiya, maliyyə yardımının və xüsusi xidmətlərin göstərilməsi rəğbətlə qarşılır. Azərbaycanda müəllim, uşaq və valideynlərin tələbatını ödəmək üçün təhsil sistemi müasirləşdirilməlidir. Şagirdlərin zəif cəhətlərini aşkar etmək və çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə onlara kömək etmək üçün kurikulumda effektiv metodlar nəzərdə tutulmamışdır. Azərbaycanda məktəblər əlilliyi olan uşaqların tələbatını ödəmək üçün lazım olan texniki təminat və avadanlığa malik deyildirlər. Nəticə etibarilə, ümumtəhsil məktəbləri xüsusi təhsil xidmətlərinə (XTX) ehtiyacı olan uşaqların tələbatını ödəməyə hazır deyildirlər.

Salamanka bəyannaməsində qeyd edilir ki, məktəb rəhbərliyi təhsil sistemini inkluzivliyə doğru aparmağın əsas vasitəçisidir. Məktəb direktorları təlim kurslarında iştirak edə və bu barədə lazımı bilik və bacarıqları əldə edə bilirlər. Təəssüf ki, Azərbaycanda məktəb direktorları məktəbin fəaliyyəti barədə müstəqil surətdə qərar qəbul etmək üçün lazım olan texniki təminata və səlahiyyətə malik deyildirlər. Hətta ƏU-ı qəbul edən məktəblər belə xüsusi xidmətlərlə və qurğularla təmin edilmir, onların bu vəzifəni yerinə yetirə bilməsi üçün lazım olan dəyişikliklər həyata keçirilmir. Halbuki, integrativ məktəb şəraitində tədris fəaliyyətinin təşkil edilməsi haqqında 87 nömrəli qərar⁴⁴ məktəblərdə inkluziv təlimli təhsil şəraitinin yaradılması istiqamətində atılan addımlardan biridir. Lakin qeyd olunan Qərarda ümumtəhsil məktəblərdə sağlamlıq imkanları məhdud olan 8-10 nəfər uşağın komplektləşdirildiyi xüsusi təhsilli siniflərin yaradılması təsdiq olunur. Qərarda ümumi məktəbə qəbul edilə biləcək uşaqların əlilliklərinin dərəcələrinə bəzi məhdudiyətlər qoyulur, habelə sinif otağında sağlamlıq imkanları məhdud olan və tipik uşaqların nisbəti 20/80 həddində təyin edilir.

UHK-da “təhsil almaq hüququnun mütərəqqi üsullarla və bərabər imkanlar əsasında həyata keçirilməsinin” zəruriliyi qeyd edilir. Milli qanunda, uşağın təhsil hüququnun təsvir edildiyi hissədə bərabərlik qaydası əks olunmamışdır⁴⁵. Həmin müddədə aydın şəkildə qeyd edilmişdir ki, “Azərbaycan Respublikasının təhsil qanunvericiliyinə uyğun olaraq, hər bir uşaq təhsil almaq hüququna malikdir. Dövlət təhsil sistemi uşağın şəxsiyyətinin formalaşması, zəruri bilik və bacarıqların tam mənimsənilməsi üçün şərait yaradır. Uşaqların icbari ümumi təhsildən yayınmaları qadağan edilir.” Milli qanunda qeyd edilir ki, uşaqlara mütləq onların qabiliyyətlərinə uyğun olaraq təhsil verilməlidir. Şübhəsiz ki, uşaqların qabiliyyətləri və imkanları fərqlidir, lakin onların hüquqları bərabərdir⁴⁶. UHK-da da imkanların məhdudlaşdırılması inkar olunur, çünki həmin sənəddə tələb olunur ki, “uşağın şəxsiyyəti, istedadı, zehni və fiziki qabiliyyətləri mümkün olan ən yüksək həddə qədər inkişaf etdirilməlidir”⁴⁷.

UHK-da tələb olunur ki, “ali təhsil almaq imkanı bütün müvafiq vasitələrdən istifadə etməklə və bacarıqları nəzərə almaqla, hamı üçün təmin edilməlidir” və bu müddəə da Milli qanunda əks olunmamışdır. Dövlət strategiyasına uyğun olaraq, Azərbaycanda ali məktəblərə qəbul olunarkən sağlamlıq haqqında arayış təqdim etmək tələb olunur. Bu, ƏU üçün birbaşa maneə yaradır.

UHK-da “məktəblərdə müntəzəm davamiyyəti və məktəbi tərk etmə hallarının azaldılmasını təmin etmək üçün tədbir görmək” dövlətlərin öhdəsinə qoyulur⁴⁸. Milli qanunda təhsil fəaliyyətinin dövlət tərəfindən nəzarət və monitorinq edilməsi tələb olunmur. Azərbaycanda ƏU-ın təhsilə davamiyyəti məsələsi xüsusilə vacibdir, çünki ƏU çoxlu fiziki və maddi maneələrlə rastlaşır və nəticə etibarilə məktəbi tərk edirlər. Məsələn, Azərbaycan qanunlarında ƏU-ın məktəblərə rahat gəlib-getmələrini və sinif otaqlarında rahat yerləşmələrini, onlara uyğun şəraitin yaradılmasını təmin edilməsi barədə qeydlə yoxdur.

⁴⁴ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (2002), Integrativ məktəb şəraitində tədris fəaliyyətinin təşkil edilməsi haqqında 87 nömrəli qərar

⁴⁵ 22-ci maddə, Milli qanun (18 may 1998-ci il)

⁴⁶ 35-ci maddə, Milli qanun (18 may 1998-ci il)

⁴⁷ 29 1(b) maddəsi, Uşaq hüquqları konvensiyası (1998)

⁴⁸ 28 (e) maddəsi, Uşaq hüquqları konvensiyası (1998)

Milli qanunun daha bir daxili ziddiyyəti ondan ibarətdir ki, onun dövlət proqramları haqqında müddəasında ƏU qeyd edilməmişdir. 3-cü maddədə bəyan edilir ki, “dövlət strategiyası uşaqların lazımı maddi və məişət şəraiti daxilində tərbiyə edilmələrinə, mütərəqqi standartlar əsasında təhsil almalarına və layiqli vətəndaşa çevrilmələrinin dəstəklənməsinə yönəldilməlidir”. 30-cu maddədə bu bəyanata riayət etməyə cəhd göstərilir və bəyan edilir ki, “xüsusi (dövlət) proqramları hərbi münaqişələrin, epidemiyaların, təbii və ekoloji fəlakətlərin baş verdiyi ərazilərdə yaşayan və həmin hadisələrin təsirinə məruz qalan uşaqları müdafiə edirlər. Həmin proqramlar həm də yetimləri və valideynlərindən birini itirmiş uşaqları, yoxsul ailələrin və şəhid ailələrinin uşaqlarını əhatə edirlər”. Hərçənd 35-ci maddədə ƏU ayrıca qeyd edilmişdir, yenə də onlar xüsusi dövlət proqramlarının əhatə dairəsinə düşən imkansız uşaqların təbəqələrindən biri kimi qeyd edilməmişlər. Lakin qanunvericilik sənədlərinin daha dərinə araşdırılması nəticəsində məlum olur ki, ƏU-ın ehtiyaclarına və haqlarına aid olan xüsusi proqramlar mövcuddur.

Ümumi təhsil müəssisələrində xüsusi təhsilin təşkil edilməsi qaydası Xüsusi təhsil haqqında qanunda (2001) təsbit olunmuşdur. Həmin qaydada bəyan edilir ki, “Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, əlil şəxslər tibbi-pedaqoji-psixoloji komissiyanın və ya tibbi-sosial ekspert komissiyasının qərarı əsasında ümumi təhsil müəssisələrində yaradılan xüsusi şəraitdə təhsil almaq hüququna malikdirlər”. Lakin Xüsusi təhsil haqqında qanunda ümumi məktəblərdən həmin şəraiti yaratmaq tələb olunmur. Azərbaycan qanunvericiliyinin daha dərin təhlili nəticəsində məlum olur ki, bir çox halda “inkluziv təhsil” və “inteqrativ təhsil” terminlərinin mənaları eyni cür izah olunur. Məsələn, Xüsusi təhsil haqqında qanunda həmin sahədə istifadə olunan bəzi terminlərin tərfi verilir:

- 1) Sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxs fiziki çatışmazlığa, əqli və psixoloji inkişaf ləngimələrinə malik olan, xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şəxsdir;
- 2) İnteqrativ təhsil sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların xüsusi şərait yaradılmaq şərti ilə sağlam uşaqlarla birlikdə eyni sinif otaqlarında təhsil almasıdır;
- 3) İnteqrativ sinif otağı sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların sağlam uşaqlarla birlikdə təhsil aldıkları, ümumtəhsil məktəbində yerləşən və xüsusi şəraitə malik olan sinif otağıdır⁴⁹.

Lakin Xüsusi təhsil haqqında qanunun özündə istifadə olunan terminlər inkluziv təhsil məfhumuna ziddir, çünki təhsilin bu növü tibbi diaqnoz əsasında seçilmişdir. İnteqrasiya termininin tərifində inteqrasiya tədbirinin mənası izah edilməmişdir, çünki həmin sənəddə ümumiyyətlə seçilmiş üsullar təsvir edilməmişdir. Inkluziv təhsil üsulu həmin sənəddə heç qeyd edilməmişdir. “İnkluzivlik” xüsusi termin kimi NK-nin sonrakı tənzimləyici sənədlərində və qərarlarında qeyd edilmişdir. Nəticə etibarilə, Xüsusi təhsil haqqında qanundan sonra qəbul edilmiş sənədlərin hamısında inteqrasiya və inkluzivlik terminlərinin tərifləri və mənaları bir-birilə dəyişik düşmüşdür.

Xüsusi təhsil haqqında qanunda nəzərdə tutulduğu kimi, xüsusi məktəbəqədər və ümumi təhsil müəssisələrini bitirdikdən sonra əlil şəxslər öz qabiliyyətlə, imkan və maraqlarına uyğun olaraq peşə təlimi keçmək, öz təhsillərini və peşə təlimlərini başa vurduqdan sonra işə düzəlmək hüququna malikdirlər. Maraqlıdır ki, Xüsusi təhsil haqqında qanunda məktəbəqədər və ümumi təhsil müəssisələri barədə “xüsusi təhsil proqramları” termini istifadə olunur, lakin aydın görünür ki, peşə təlimi əsnasında hər hansı xüsusi təhsil proqramının həyata keçirilməsi həmin sənəddə öz əksini tapmamışdır. Şübhəsiz ki, beynəlxalq normalarda inkluziv təhsilə rəğbətli münasibət əks olunur, lakin bu normalarda aydın şəkildə bəyan edilir ki, həmin uşaqlar inkluziv təhsil şəraiti daxilində əlavə yardım almaq hüququna malikdirlər. Xüsusi təhsil haqqında qanunun peşə təhsilinə

⁴⁹ Azərbaycan Respublikasının Hökuməti (2001), Xüsusi təhsil haqqında qanun

həsr olunan müddəasında həmin əlavə yardım nəzərdə tutulmamışdır. Əlillərin müalicəsi və sosial təminatı haqqında qanunda da (25 avqust 1992-ci il) təhsil və digər dövlət müəssisələrində əlillərə peşə təlimi və ixtisas hazırlığı xidmətlərinin göstərilməsi haqqında müddəa vardır.

Qanunların daha dərinə təhlil edilməsi nəticəsində təhsilin sonrakı pillələri barədə müəyyən toqquşmalar və ziddiyyətlər məlum olur. Xüsusi təhsil haqqında qanuna (2001) və Ümumi təhsil haqqında qanuna (2001) uyğun olaraq, ƏU təhsilin daha yüksək pillələrində təhsil almaq hüququna malik deyildirlər. Xüsusi təhsil haqqında qanunda həmin uşaqların texniki kollec və tam orta təhsilinə dair heç bir müddəa yoxdur. Ümumi təhsil haqqında qanunda fiziki cəhətdən əlil olan uşaqlar üçün xüsusi peşə təlimi kurslarının, məktəblərinin və liseylərinin təşkil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Texniki məktəblərə və kolleclərə, habelə ali məktəblərə (ali kolleclər, konservatoriyalar, akademiya, universitetlər və s.) həsr olunan 18-ci və 19-cu maddələrdə əlilliyi olan uşaqlar və ya gənclər qeyd olunmur. Nəticə etibarilə, ƏU yalnız məktəbəqədər və ümumi təhsil almaq, habelə ibtidai peşə təlimi keçmək hüququna malikdirlər. Lakin Əlillərin müalicəsi və sosial təminatı haqqında qanunda (25 avqust 1992-ci il) əlillərin ölkə daxilində, təhsilin bütün pillələrində təhsil almaq hüquqları aydın şəkildə təsvir olunur:

“Əlillərin ümumi təhsili, ümumi peşə və ali təhsili ümumtəhsil müəssisələrində, tələb olunduqda isə, xüsusi təhsil müəssisələrində həyata keçirilir. Əlillərin təhsili üçün xüsusi şərait yaratmaq məqsədilə texniki-peşə məktəblərində, kolleclərdə və ali məktəblərdə ixtisaslaşmış şöbələr və ya bölmələr təşkil olunur.... Əlillərin qəbul imtahanları üçün xüsusi şərait yaradılır ...”

Xüsusi təhsil haqqında qanunun icra qaydalarının tətbiqini tələb edən ayrıca müddəaları əsasən həmin qanunun III bölməsində əks olunmuşdur. Həmin bölmədə xüsusi təhsilin təşkilatı məsələləri təsvir olunur. Ev təhsilinin təşkil edilməsi haqqında bölmədə bəyan edilir ki, “səhhət imkanlarına görə təhsil müəssisələrinə gələ bilməyən şəxslər üçün təhsil fəaliyyəti müvafiq təhsil müəssisələri tərəfindən evdə təşkil edilməlidir”⁵⁰. Həmin maddənin ikinci abzasında ev təhsilini tələb edən əlillik növlərinin müəyyən edilməsi və bu cür təhsilin təşkil edilməsi üçün məsuliyyət müvafiq icra orqanlarının üzərinə qoyulur. Nəticə etibarilə, NK Evdə təhsil almaq hüququnu təmin edən xəstəliklərin siyahısı və ev məktəbinin (və ya təhsilinin) təşkil edilməsi qaydası haqqında 077 nömrəli qərar qəbul etdi⁵¹. Halbuki, həmin siyahıda xəstəliklərin tibbi cəhətləri dəqiqliklə təsvir edilmişdir, lakin həmin siyahı da natamamdır. Həmin sənədin əsas hüquqi nəticələrindən biri odur ki, ev təhsilinin təşkil edilməsi TPPK tərəfindən tənzimlənir. Lakin həmin qaydada ev təhsilinin həyata keçirilməsi, izlənməsi və monitorinqi üçün cavabdeh olan orqanın və ya müəssisənin adı qeyd edilmir. Əlillərin müalicəsi və sosial təminatı haqqında qanunda da (25 avqust 1992-ci il) ev təhsili haqqında müddəa vardır və həmin müddəaya uyğun olaraq uşağın valideyninə və ya qanuni nümayəndəsinə maddi yardım və imtiyazlar verilir.

Xüsusi təhsil haqqında qanunun Stasionar müəssisələrdə (xəstəxana şəraitində) təhsilin təşkil edilməsinə həsr olunan 10-cu maddəsində əlil şəxslərin uzun (21 gündən artıq) müddət ərzində xəstəxanada qalmalı olduqları təqdirdə, evdə təhsili təşkil etmək tələb olunur. Əlillərin müalicəsi və sosial təminatı haqqında qanunda (25 avqust 1992-ci il) klinika şəraitində yaşayan uşaqlar üçün də eyni hüquq təsbit edilmişdir⁵². Bəzi digər qaydalardan fərqli olaraq, Stasionar şəraitdə (xəstəxanada) təhsilin təşkil edilməsi haqqında 88 nömrəli qərarla aydın şəkildə qeyd edilmişdir ki, Təhsil Nazirliyi təhsil fəaliyyətini təşkil etməlidir, habelə həmin qərarla icra tədbirləri üçün cavabdeh olan orqanın adı da göstərilir⁵³. Bundan əlavə, icra tədbirləri üçün birbaşa cavabdeh olan

⁵⁰ 9-cu maddə, Xüsusi təhsil haqqında qanun (2001)

⁵¹ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (10 may 2002-ci il), Evdə təhsil almaq hüququnu təmin edən xəstəliklərin siyahısı və ev məktəbinin (və ya təhsilinin) təşkil edilməsi qaydası haqqında 077 nömrəli qərar

⁵² 20-ci maddə, Əlillərin müalicəsi və sosial təminatı haqqında qanun (25 avqust 1992-ci il)

⁵³ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (29 may 2002-ci il), Stasionar şəraitdə (xəstəxanada) təhsilin təşkil edilməsi haqqında 88 nömrəli qərar

müəssisənin də adı çəkilir: “stasionar tibbi müəssisədə təhsilin təşkil edilməsi və idarə olunması ən yaxında yerləşən ümumtəhsil məktəbi tərəfindən həyata keçirilir”. Bundan əlavə, yerli təhsil orqanları həmin təhsil fəaliyyətini yoxlamaq üçün cavabdehdir. Bundan əlavə, baş həkim təhsilin vaxtını və qaydasını təyin etməlidir, bu isə, tibb və təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin uzlaşdırılması deməkdir. Vəzifələr dəqiqliklə bölüşdürülməmişdirsə də, həmin sənəddə icra tədbirləri nisbətən dəqiq şəkildə təsvir edilmişdir.

NK-nin inteqrativ şəraitə malik olan təhsil müəssisələrində təhsil fəaliyyətinin əsasnaməsini təsdiq edən 29 may 2002-ci il tarixli, 87 nömrəli qərarında Xüsusi təhsil haqqında qanunun inteqrativ təhsilin təşkil edilməsinə həsr olunan 12-ci maddəsinə istinad edilir. Əsasnamədə bəyan edilir ki, inteqrativ təhsilin inkişafı dövlət tərəfindən təmin edilir. Lakin əsasnamənin nə əvvəlki, nə də sonrakı abzaslarında bilavasitə inteqrativ təhsilin həyata keçirilməsinə, müşahidə edilməsinə və monitorinqinə kömək etmək üsulları və qaydaları təsvir edilmir. Həmin əsasnamədə inteqrativ və inkluziv təhsil bir-birindən fərqləndirilmir, çünki orada qeyd edilir ki, “inteqrativ şəraitə malik olan təhsil müəssisəsi əlilliyi olan və tipik uşaqların bir yerdə təhsil almaları üçün yaradılan xüsusi şəraitə malik olan ümumi məktəbdir”. Həmin əsasnamənin 7-ci abzasında bəyan edilir ki, kar, kor və görmə qabiliyyəti 40 faizdən az olan uşaqların təhsili tipik uşaqlarla bir yerdə təşkil edilə bilməz⁵⁴. Sənəddə bunun səbəbləri izah olunmur. Əsasnamədə tibbi-pedaqoji-psixoloji komissiyanın uşaqları inteqrativ məktəbə qəbul etmək və ümumiyyətlə təhsilin növünü dəyişmək barədə qərar qəbul etmək səlahiyyəti təsbit olunmuşdur. Təəssüf ki, bunun sayəsində əsasnamə daha dəqiq və aydın olmamışdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin nizamnaməsində (2004)⁵⁵ məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sosial-pedaqoji xidmətin fəaliyyət göstərməsi tələb olunur. Həmin xidmətlərə məktəbəqədər təhsil müəssisələri, ailələr və cəmiyyət arasında əlaqələrin yaradılması, valideynlərin təlimləndirilməsi daxildir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin nizamnaməsinin 33-cü abzasında həmin müəssisələri idarə etmək vəzifəsi Təhsil Nazirliyinə həvalə edilir, lakin nizamnamənin həyata keçirilməsi, habelə icra tədbirlərinin idarə olunması və yoxlanması üsulları nizamnamənin özündə aydın şəkildə təsvir edilmir. Xüsusi təhsil müəssisələrinin nizamnaməsi haqqında 078 nömrəli qərar da (2002) həmin nizamnamənin həyata keçirilməsi, habelə icra tədbirlərinin idarə olunması və yoxlanması üçün cavabdeh olan müəssisənin adı çəkilir.

3.7.4. Pedaqoji heyətin işə götürülməsi və ixtisasartırması

Pedaqoqların hazırlanması Salamanka bəyannaməsinin ən mühüm məqamlarından biridir. Bəyannaməyə uyğun olaraq, ibtidai və orta məktəblərin bütün müəllimləri ilkin pedaqoji təhsilə malik olmalıdırlar. Azərbaycanda pedaqoji kollecdə inkluziv təhsil üzrə mühazirələr oxunur. Inkluziv Təhsil üzrə Milli Sınaq Proqramı (İTMSP) çərçivəsində da inkluziv təhsil üzrə ixtisasartırma kursuna bir qrup professor cəlb edildi. İTMSP-nin rəhbərliyi müəllim ixtisasartırması və ilkin pedaqoji təhsil proqramlarının tərtib edilməsi ilə məşğul olan müəssisələr üçün kurikulum tərtib edəcək peşəkarlar dn ibarət qrup təşkil etməyi planlaşdırır. İTMSP çərçivəsində həm də həmin proqramda iştirak edən müəllimlər, müəllim köməkçiləri və məktəb rəhbərləri üçün inkluziv təhsil üzrə təlim kursu keçirilir. Həmin tədbirlər TN-in qərarı ilə həyata keçirilir, lakin bu məsələlər qanunvericilikdə öz əksini tapmamışdır.

3.7.5. Əlavə yardım xidmətləri

Salamanka bəyannaməsində deyilir ki, xüsusi xidmətlərin göstərilməsi inkluziv təhsil strategiyalarının uğurla həyata keçirilməsini təmin edən mühüm amillərdən biridir. UHK-da deyilir ki, “konvensiyaya qoşulan dövlətlər əlil uşağın xüsusi qayğı görmək hüququnu tanıyırlar və onlar

⁵⁴ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (29 may 2002-ci il), İnteqrativ məktəb şəraitində təhsil fəaliyyətinin təşkil edilməsi haqqında 87 nömrəli qərar

⁵⁵ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (4 mart 2004-cü il), Əlil şəxslər üçün xüsusi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin nizamnaməsi haqqında 024 nömrəli qərar

müvafiq ərizə əsasında mövcud vəsaitlərin həcmindən asılı olaraq yardım almaq hüququna malik olan hər bir uşağa və ona qayğı göstərmək üçün cavabdeh olan şəxslərə uşağın vəziyyətinə və onun valideynlərinin və ya ona qayğı göstərən digər şəxslərin şəraitinə uyğun gələn şəkildə yardım göstərilməsini rəğbətlə qarşılmalı və təmin etməlidir⁵⁶. UHK-da xidmətlərin və yardımların növləri məxsusi olaraq təsvir olunmur və bunun səbəbini ƏU-ın ehtiyaclarının rəngarəngliyi ilə izah etmək olar. Milli qanunda da uşaqlara sosial yardımların göstərilməsi ümumi şəkildə qeyd edilmişdir. Milli qanunda deyilir ki, "...müvafiq icra orqanları yoxsul ailələrin uşaqlarını əlavə yardımlar və imtiyazlar ilə təmin edər *bilərlər*"⁵⁷. Lakin həmin qanunda hansı hallarda və hansı yardımın göstərilməsi konkret olaraq qeyd olunmamışdır.

Milli qanunun 35-ci maddəsini UHK-nın 23-cü maddəsinin üçüncü abzası ilə müqayisə etmək olar. Milli qanunun 35-ci maddəsində "əlilliyi olan uşaqların təhsil, təlim, tibbi yardım, müalicə, əmək fəaliyyətinə hazırlıq və istirahət xidmətlərindən səmərəli şəkildə istifadə etmələri üçün lazımi imkanlar" yaradılması tələb edilir. Lakin əsas fərq ondan ibarətdir ki, UHK-da bütün bunları uşağın cəmiyyətə inteqrasiyasını, o cümlədən onun mədəni və mənəvi inkişafını təmin edən münasib qaydada həyata keçirmək lazımdır, Milli qanunda isə bu öz əksini tapmamışdır.

ƏU üçün məktəbdənkənar təhsilin təşkil edilməsinə dair milli qanunvericilik sənədləri arasında ziddiyyət vardır. Ümumi təhsil haqqında qanunda yaradıcı klublar, idman və incəsənət məktəbləri, studiyalar, kitabxanalar və s. sadalanır və qeyd olunur ki, məktəblilər müvafiq müəssisələrin xidmətlərindən pulsuz və ya imtiyazlı şərtlər əsasında istifadə etmək hüququna malikdirlər⁵⁸. Xüsusi təhsil haqqında qanunda buna bərabər və ya buna bənzər müddəə yoxdur. Lakin Əlillərin müalicəsi və sosial təminatı haqqında qanunda (25 avqust 1992-ci il) ƏU üçün məktəbdənkənar təhsil qeyd olunmuşdur. Həmin qanunda bəyan edilir ki, əlilliyi olan uşaqların hərtərəfli inkişafı, ictimai həyatda fəal iştirakına kömək etmək, onların diqqətini əməyə, elmə, texnikaya, incəsənətə və idmana cəlb etmək məqsədilə müvafiq icra orqanları əlilliyi olan uşaqların məktəbdənkənar təhsili üçün lazımi şərait yaratmalıdırlar⁵⁹. Həmin qanunda əlilliyi olan istedadlı uşaqların ümumtəhsil məktəblərdə və ya xüsusi məktəblərdən kənar, digər müvafiq müəssisələrdə ödənişsiz musiqi dərsləri almaq, təsviri və bədii incəsənət bacarıqlarına yiyələnmək hüququna malik olmaları əks olunmuşdur. ƏŞHK-nı imzalayan dövlətlərdən ƏU-ın digər uşaqlarla yanaşı oyun, istirahət, asudə vaxt və idman tədbirlərində, o cümlədən məktəblərdə keçirilən bu cür tədbirlərdə bərabər şəkildə iştirak etmək imkanına malik olmalarını təmin etməyin tələb olunması milli qanunvericilik sənədlərinin beynəlxalq sənədlərə uyğun gəlmədiyini bir daha təsdiqləyir. .

Hərçənd 85⁶⁰ nömrəli bə 74⁶¹ nömrəli qərarlarda icra tədbirləri üçün cavabdeh olan müəyyən orqanlar qeyd olunur, lakin vəzifə bölgüsü aydın şəkildə göstərilməmişdir. TPPK-nın nizamnaməsində həmin komissiyanın fəvqəladə səlahiyyəti təsdiq edilir və bəyan edilir ki, əlil şəxslərin təhsil hüququ TPPK-nın verdiyi sənədlə təsdiq olunur.

73⁶² nömrəli qərar Salamanka bəyannaməsinin şəxsi fərqlərin və vəziyyətlərin tam nəzərə alınması barədə tələbinə uyğun gəlir. Həmin qərarla həm xüsusi, həm də adi məktəblərdən ƏU-ı nitq patologiyası üzrə mütəxəssisin xidmətləri ilə təmin etmək tələb olunur. Təəssüf ki, Azərbaycanda xüsusi xidmətlərin yalnız iki növünü göstərmək mümkündür: nitq patologiyası və fizioterapiya.

⁵⁶ 23-cü maddə, 2-ci abzas, Uşaq hüquqları konvensiyası (1998)

⁵⁷ 29-cu maddə, Milli qanun (18 may 1998-ci il)

⁵⁸ 26-cı maddə, Xüsusi təhsil haqqında qanun (2001)

⁵⁹ 18-ci və 19-cü maddələr, Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin müalicəsi və sosial təminatı haqqında qanun (25 avqust 1992-ci il)

⁶⁰ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (29 may 2002-ci il), Müalicə mərkəzlərinin nizamnaməsi haqqında 85 nömrəli

qərar

⁶¹ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (29 aprel 2002-ci il), Tibbi-pedaqoji-psixoloji komissiyanın yaradılması haqqında

74 nömrəli qərar

⁶² Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (29 aprel 2002-ci il), Nitq patologiyası xidmətlərinin göstərilməsi haqqında 73 nömrəli qərar

Azərbaycanda ölkə daxilində xüsusi xidmətlər göstərən mütəxəssislər hazırlamaq üçün heç bir rəsmi təhsil proqramı yoxdur.

3.7.6. Ən vacib istiqamətlər

Salamanka bəyannaməsində inkişaf etdirilməli olan üç əsas hədəf istiqaməti qeyd olunur: azyaşlı uşaqların təhsili, qızların təhsili, təhsil müəssisəsindən böyüklərin əmək həyatına keçid; həmin istiqamətlərin hamısına Azərbaycanın yerli mədəniyyətinin göstərəcəyi təsiri əvvəlcədən müəyyən etmək mümkün deyildir. Bəzən sağlamlıq imkanları məhdud olan qızlar oğlanlarla müqayisədə cəmiyyətdən daha çox təcrid olunurlar. Məsələn, İTMSP-nın birinci ilində iştirak edən iyirmi uşaqdan yalnız beşi qız idi. Lakin təhsil alan tipik qızların sayının göstəricisi oğlanların sayının göstəricisi ilə demək olar ki, eynidir. 2002-2003-cü dərs ili ərzində oğlanların 90 faizi, qızların isə 87 faizi, 2003-2004-cü dərs ilində eyni yaş qrupuna aid olan oğlanların 94 faizi, qızların isə 91 faizi birinci sifə qəbul edildi. 2002-ci ildə 51.410 şagird ibtidai/orta məktəbə, 120.039 tələbə ali təhsil müəssisələrinə qəbul edildi, və onların müvafiq olaraq yalnız 11 nəfəri orta məktəbə, 71 nəfəri isə ali məktəbə daxil olan sağlamlıq imkanları məhdud insanlar idi⁶³. Cəmi 20.000 nəfər sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaq vardır və onların yalnız 27,6 faizi xüsusi, internat və ya ev məktəblərində təhsil alır⁶⁴.

72⁶⁵ nömrəli qərar sağlamlıq imkanları məhdud olan insanlara texniki ixtisasa yiyələnmək məqsədilə peşə məktəblərinə daxil olmaq hüququ verir. Yalnız ya Tibbi-pedaqoji-psixoloji komissiyanın, ya da Tibbi-sosial ekspert komissiyasının icazəsini alan şəxslər öz sənədlərini həmin məktəblərə verə bilirlər. Bu zaman həmin şəxslərin əlilliklərinin dərəcəsi və icbari təhsillərinin müddəti nəzərə alınır. Sağlamlıq imkanları məhdud olan və icbari təhsilə malik olmayan bəzi şəxslər peşə məktəblərinə qəbul edilə bilirlər və peşə məktəblərinə öz sənədlərini verən bu cür şəxslərə heç bir yaş həddi tətbiq edilmir. 72 nömrəli qərar da ixtisas dərəcəsi əldə etmək və işə düzəlmək hüququ təsdiq edilir. Lakin Sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərin işə düzəlməsi qaydası və ayrı-seçkilik hallarından qorunması tədbirləri həmin qərar da göstərilməmişdir. Peşə məktəbinə qəbul etmə Sağlamlıq imkanları məhdud olan insanlara iş tapmaqda kömək etmək istiqamətində atılan müsbət addımlardan biridir, lakin təəssüf ki, iş yerlərində həmin şəxslər üçün lazımi əmək şəraiti yaradılmır.

3.7.8. Cəmiyyətin təsəvvürü

⁶³ İqtisadi, sosial və mədəni haqlar haqqında beynəlxalq müqavilənin həyata keçirilməsinə dair Hökumətin hesabatı (noyabr, 2004-cü il)

⁶⁴ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (2005), Xüsusi qayğıya ehtiyac duyan uşaqların təhsilinin inkişaf etdirilməsinə dair Milli fəaliyyət planı (2005-2009)

⁶⁵ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (29 aprel 2002-ci il), Əlil şəxslərin peşə təhsili haqqında 72 nömrəli qərar

Salamanka bəyannaməsi cəmiyyətin inkluziv və xüsusi təhsil proqramlarında iştirakını və həmin proqramlar barədə xəbərdar olmasını dəstəkləyir. Valideynlər təhsil proqramları haqqında məlumat almaq və öz uşaqları üçün xüsusi və inkluziv təhsil xidmətlərinin məqsədəuyğunluğu barədə məsləhət almaq hüququna malikdirlər. Həm milli, həm də beynəlxalq qanunvericilikdə valideynlər və ya qanuni qəyyumlar təhsil fəaliyyətinə maraq göstərən mühüm tərəflər kimi qeyd edilirlər. Salamanka sənədində öz uşaqlarının təhsilə dair xüsusi ehtiyaclarını nəzərə alan valideynlər imtiyazlı tərəfdaş hesab olunurlar. Həmin sənəddə valideynlərin öz uşaqları üçün seçdikləri təhsil növünün mümkün olduğu qədər nəzərə alınması bəyan edilir. Təhsil haqqında qanunda deyilir ki, “valideynlər (və ya onları əvəz edən şəxslər) öz uşaqları üçün təhsil müəssisəsi və müəllim seçmək hüququna malikdirlər”. Lakin Xüsusi təhsil haqqında qanunda (2001) valideynlərə yalnız öz uşaqları üçün xüsusi məktəbin növünün müəyyən edilməsində iştirak etməyə icazə verməklə, həmin hüquq məhdudlaşdırılır. Məhz bu məqamda Xüsusi təhsil haqqında qanun və TPPK-nın vəzifələri haqqında qərar arasında ziddiyyət baş verir. TPPK-larına valideynin qərarını nəzərə almadan, ƏU üçün təhsilin növünü seçmək səlahiyyəti verilir. Hərçənd ki, Xüsusi təhsil haqqında qanuna (2001) əsasən valideynlər TPPK-nın qərarlarını qəbul etməyə bilər. Xüsusi təhsil haqqında qanun (2001) öz ƏU-na adi məktəblərdə təhsil xidmətlərinin göstərilməsi üçün müvafiq icra və təhsil orqanlarına müraciət etmək öhdəliyi ƏU-ın valideynlərinin və digər qanuni nümayəndələrinin üzərinə qoyulur. Şübhəsiz, Xüsusi təhsil haqqında qanunda valideynlərə verilən hüquqlar TPPK-nın Əsasnaməsində öz əksini tapmamışdır və bu sahədə uyğunsuzluq vardır.

Təəssüf ki, Azərbaycanda valideynlər bu sahədə hələ də fəallıq göstərmirlər. Buna səbəb olan amillərin bəziləri aşağıda sadalanmışdır: xüsusilə kəndlərdə valideynlərin təhsil səviyyəsinin aşağı olması; müvafiq orqanların valideyn və uşaq hüquqları haqqında az məlumat vermələri; xüsusilə kənd ərazilərində yoxsulluq; nəhayət hakimiyyət orqanlarının əksər səviyyələrində mövcud olan rüşvətخورluq və bunun nəticəsində hətta qanunvericilikdən və öz hüquqlarından xəbərdar olan şəxslərin qanunda onlar üçün nəzərdə tutulan xidmətlərdən bəhrələnmə bilməmələri.

3.7.9. Vəsaitə dair tələbat

Salamanka bəyannaməsində tövsiyə olunur ki, hamının təhsil almasına nail olmaq üçün inkluziv məktəblər inkişaf etdirilməli, və bu, hökumətin əsas strategiyası kimi qəbul olunmalıdır. Bəyannamədə bu, lazımi vəsaiti əldə etməyin yeganə yolu hesab olunur. Hökumət və TN daha çox sinif otağının və məktəbin yaradılmasına yönəldilən layihələrin hamısını dəstəkləyirlər, lakin təəssüf ki, onlar məktəbləri lazımi vəsaitlə təmin edə bilmirlər. Əsasən bu vəzifə pilot layihələrini həyata keçirən QHT-lərin üzərinə düşür. Hal-hazırda müəllimlər xüsusi təhsillə bağlı metodiki vəsaitlər, ƏU uşaqların isə xüsusi təhsil xidmətlərinə cəlb edilməsi ilə bağlı qaydalar işlənib hazırlanmalıdır. 3 fevral 2005-ci ildə Prezident xüsusi təhsildən inkluziv təhsilə keçid üçün şərait yaratmaq məqsədilə beş illik (2005-2009)⁶⁶ Milli fəaliyyət planını (MFP) imzaladı. MFP əsasən inkluziv təhsil standartlarını təmin etmək üçün lazım olan avadanlıq, mebel, məktəb binalarının istismarı və cari təmiri kimi tədbirləri əhatə etmişdir.

Xüsusi təhsil haqqında qanun (2001) da maliyyələşdirmənin bəzi cəhətlərini əhatə edir. Həmin sənədin 25-ci maddəsi xüsusi təhsilin maliyyələşdirilməsini tənzimləyir. Halbuki, həmin maddədə maliyyələşdirmə mənbələri dövlət büdcəsi və yerli büdcə kimi təsnif olunur, yəni də vəsaitin ayrılması üçün birbaşa məsuliyyəti öz üzərinə götürməli olan orqanların və ya müəssisələrin adı çəkilmir. Həmin maddədə qeyd edilir ki, müvafiq icra orqanları xüsusi dövlət təhsil müəssisələrində təhsil alan uşaqların daşınmasını təşkil etməlidirlər. Həmin müddəanın həyata keçirilməsi ilə bağlı qaydalar işlənməmişdir, yalnız sonradan qəbul edilən 193 nömrəli qərarda⁶⁷ icra qaydalarından biri təqdim olunur.

⁶⁶ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (2005) Xüsusi qayğıya ehtiyac duyan uşaqların təhsilinin inkişaf etdirilməsinə dair Milli fəaliyyət planı (MFP) (2005-2009)

⁶⁷ Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti (13 dekabr 2004-cü il), Xüsusi təhsil alan uşaqların xüsusi məktəblərə, sağlamlıq və müalicə mərkəzlərinə və tibb müəssisələrinə daşınması üçün həmin uşaqların valideynlərinə və digər qanuni nümayəndələrinə ödənilən vəsaitlər haqqında 193 nömrəli qərar

Xüsusi təhsil haqqında qanun bunu təsdiq edir və ƏU-ın xidmətlərdən, tədris materiallarından və vəsaitlərindən, nəqliyyatdan və s. pulsuz istifadə etmək hüququna malik olduqlarını qeyd olunur. Lakin, bundan əlavə, ƏU müavinətlərin və təqaüdlərin müəyyən növlərini almaq hüququna malikdirlər. ƏU-ın daha rahat şəkildə təhsil almalarına imkan yaradan müavinətləri və təqaüdləri almaq hüququnun ƏU-a məxsus olduğunu bəyan edən qanunvericilik normaları aşağıda sadalanmışdır:

- 1) Azərbaycan Respublikasının Sosial müavinətlər haqqında qanunu (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 7 fevral 2006-cı ildə təsdiq edilmişdir) “əmək qabiliyyətindən məhrum olan şəxslər” təbəqəsinə aid olan, 16 yaşınadək əlil şəxsləri və ƏU-ı əhatə edir. Bundan əlavə, həmin qanunda müavinətlərin digər növləri ilə yanaşı “əlillik üçün müavinət” (4.0.1.3. maddəsi) və “16-dan aşağı yaşda olan ƏU üçün müavinət” (4.0.1.4. maddəsi) təsbit edilmişdir. Buna uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Əhalinin sosial təminatını gücləndirmək üçün əlavə tədbirlər haqqında fərmanında (22 yanvar 2007-ci il) 16-dan aşağı yaşda olan ƏU üçün müavinət təyin edilmişdir;
- 2) Azərbaycan Respublikasının əmək pensiyaları haqqında qanununda (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 7 fevral 2006-cı ildə təsdiq edilmişdir) əlillik üçün əmək pensiyası qeyd edilmişdir. 12-ci maddədə 19 yaşına qədər əlil olmuş, bir illik sığortaya malik olan, sığortalanmış şəxslərə pensiyanın bu növünü ayırmağa icazə verilir;
- 3) Azərbaycan Respublikasının Vətəndaşlara pensiyaların verilməsi haqqında qanununda (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 23 sentyabr 1992-ci ildə təsdiq edilmişdir) dövlət əmək (sosial sığorta) pensiyalarının digər növləri ilə yanaşı, əlillik üçün pensiya qeyd olunur. Bundan əlavə, həmin qanunda təsbit edilmişdir ki, 16-dan aşağı yaşda olan ƏU-a qayğı göstərən şəxslər əmək pensiyası almaq hüququna malikdirlər. Həmin qanunun 14-cü maddəsində daha dəqiq göstərilir ki, ƏU-a qayğı göstərən analar həmin uşaqların səkkiz yaşı tamam olduqdan sonra pensiya almaq hüququna malikdirlər.
- 4) Azərbaycan Respublikasının Sosial sığorta haqqında qanununda (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 18 fevral 1997-ci ildə təsdiq edilmişdir) “əlillik” və “uşaqlara qayğı” meyarları da sosial sığorta siyahısına daxil edilmişdir. Hərçənd əlil uşağın valideynləri və ya qanuni nümayəndə(s)ləri uşağa qayğı göstərmək üçün ödənilən sosial sığortadan birbaşa istifadə edən şəxslərdir, yenə də təcrübədə uşaq sığortalarının hər iki növündən yararlanmalıdır.
- 5) Azərbaycan Respublikasının Məqsədli dövlət sosial yardımı haqqında qanununda (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 21 oktyabr 2005-ci ildə təsdiq edilmişdir) dəqiq göstərilir ki, əgər uşaqlar dövlət müəssisələrində yaşayırlarsa, onda ailəyə sosial yardım ayrılarkən həmin uşaqlar nəzərə alınmırlar. Əslində həmin qanunda dəfələrlə vurğulanır ki, dövlət müəssisələrində yaşayan uşaqlar, o cümlədən ƏU dövlət tərəfindən tam təmin edilirlər;
- 6) Azərbaycan Respublikasının Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında qanununda (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 18 fevral 1997-ci ildə təsdiq edilmişdir) bütün əhalinin dövlətdən sosial yardım almaq hüququna malik olduğu qeyd edilir. Buna uyğun olaraq, ƏU da həmin qanun əsasında müəyyən yardım ala bilərlər.

4. Yekunlar və tövsiyələr

Bu tədqiqatı başlamaqda məqsəd Azərbaycanda ƏU-a təhsil xidmətlərinin göstərilməsinin səviyyəsini, strategiyalarını, vəsaitlərini və üsullarını tədqiq etmək idi, habelə həmin sahədə əldə edilən təcrübənin strategiya və tədris üsulları islahatına göstərdiyi əsas təsiri vurğulamaq idi.

Tədqiqatın vəzifələri aşağıda sadalanmışdır: 1) Azərbaycanda qanunvericilik, strategiyalar, vəsaitlər və üsullar baxımından ƏU-a təhsil xidmətlərinin göstərilməsinin vəziyyətini qiymətləndirmək və UHK ilə müqayisə etmək, habelə bu sahədə əldə edilən təcrübənin strategiya islahatına göstərdiyi əsas təsiri vurğulamaq; 2) bütün uşaqların əsas təhsil almalarına çətinliklər yaradan maliyyə məsələlərini təhlil etmək; 3) inkluziv təhsil sahəsində nümunəvi üsulları müəyyən etmək və sənədləşdirmək, habelə uğurlu və səmərəli üsulları və strategiyaları, ƏU-ın ümumtəhsil məktəblərdə uğurla təhsil almalarına mane olan amilləri aşkar etmək; 4) Bu sahədə islahatları həyata keçirmək, lazımı vəsaitin ayrılmasını təmin etmək və inkluziv təhsili dəstəkləyən proqramların icrasına dair tövsiyələr vermək.

Tədqiqat zamanı məlum oldu ki, digər keçmiş Sovet İttifaqı respublikaları kimi, Azərbaycanın da təhsil sistemi ƏU-ın təhsil tələbatını tam ödəyə bilmir. Azərbaycanda təhsil xidmətlərinin rahat istifadə edilə bilməsi, mövcudluğu və keyfiyyəti ilə bağlı ciddi çətinliklər vardır. ƏU-ın və onların ailələrinin həqiqi tələbatına uyğun gələn dövlət qaydaları və strategiyaları işlənib hazırlanarsa, bu maneələrin çoxunu aradan qaldırılmış olar. Hökumət nümayəndələrinin verdikləri müsahibələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, uşaqlara qulluq göstərən və təhsil verən müxtəlif dövlət orqanlarının fəaliyyəti əlaqələndirilmir. Ən böyük problemlərdən biri də ondan ibarətdir ki, Hökumət hələ ki, sağlamlıq imkanları məhdud və ƏU üçün inkluziv təhsilin bütün ölkə üzrə təşkil edilməsi üçün müvafiq qanun qəbul edilməmişdir.

Buna baxmayaraq, əsaslı surətdə güman edilir ki, mövcud siyasi iradə və dəstək, dövlət büdcəsindən dövlət təhsil sisteminə ayrılan vəsaitlərin artırılması, dövlət və vətəndaş cəmiyyəti orqanları arasında tanışlığın və əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, habelə ƏU-a göstərilən münasibətlərin dəyişdirilməsi sayəsində həminin təhsil almasına nail olmaq üçün çevik, səmərəli və qanun və qaydalar tərtib edilmədir.

Tədqiqatdan aşkar olunur ki, Azərbaycanda əlilliyi olan uşaqların ailələri çox böyük mənəvi, maddi və inzibati çətinliklərlə rastlaşırlar və bu, valideynlərin öz uşaqları üçün təhsil imkanlarını səmərəli şəkildə axtarmaq qabiliyyətlərini məhdudlaşdırır. Hazırda mövcud olan dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları əlilliyi olan uşaqların problemlərinə kompleks yanaşmaq imkanına malik deyillər. Mövcud dövlət yardım xidmətləri yalnız aylıq nəqd müavinət verməklə kifayətlənirlər, həmin müavinət isə uşaqların hətta ən sadə ehtiyaclarını belə ödəmir və ƏU-ın təhsil almalarına şərait yaratmır (tibb müəssisələrinə gəlib-getmək müavinətinin məbləğinin aşağı olması). Bundan əlavə, ƏU-ın valideynlərinin psixoloji, mənəvi və hüquqi yardım xidmətlərinə ehtiyac vardır və əksər hallarda icmalarda bu cür xidmətlər mövcud olmur və ya ölkənin bütün ərazisində göstərilir.

Çətinliklərə baxmayaraq, ailələrin əksəriyyəti ƏU-ın təhsil almalarının tərəfdarıdır, çünki onlar hesab edirlər ki, təhsil almaları onların əlilliyi olan uşaqlarının gələcək həyatlarında mühüm rol oynaya bilər. Hökumət ailələrin bu mövqeyini ƏU-ın təhsili üçün möhkəm zəmin yaradan amil kimi nəzərə almalıdır.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların tələbatını ödəyən xüsusi xidmətlər çox azdır. Bu çatışmazlıq əsasən Sovet dövrünün köhnəlmiş, dar tibbi yanaşmaları ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən, keçmişdə ƏU-ın digər uşaqlardan təcrid edilməsi strategiyalarının tətbiq edilməsi nəticəsində bir çox ümumi məktəblərdə xüsusi pedaqoqlar yoxdur. Bundan əlavə, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində həmin çatışmazlığı aradan qaldıra biləcək kadr hazırlığı üçün lazım olan proqramların sayı azdır. Hazırkı müəllim hazırlığı kurrikulumu xüsusi pedaqoqların

hazırlanması prosesini əhatə edə bilmir, bir çox ixtisas (məsələn, əmək gigiyenası üzrə terapevt, sosial işçi, inkişaf terapevti və s.) üzrə isə ümumiyyətlə kurrikulum yoxdur.

Ən geniş yayılan xidmətlər TPPK tərəfindən göstərilir. Lakin tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, komissiyaların fəaliyyətində ciddi problemlər vardır və TPPK əsaslı surətdə yenidən qurulmalı və ya islahata məruz qalmalıdır. Aydındır ki, belə şəraitdə ƏU-ın keyfiyyətli və məhsuldar təhsil almalarına imkan yaratmaq və müvafiq təhsil xidmətlərini göstərmək üçün ölkənin təhsil müəssisələri lazımi səviyyədə təchiz və təmin edilməmişdirlər.

Müvafiq qaydaların təhlili göstərir ki, bu sahədə nəzarət və monitorinqi həyata keçirəcək cavabdeh orqanların müəyyənəşdirilməmişdir. Əslində bu, milli qanunvericiliyin özündə təsbit olunan hüquqların müdafiə edilməsini və həyata keçirilməsini xeyli çətinləşdirir. Lakin aydındır ki, təhsilin inkluzivliyinə zəmanət verən yeni qanunvericilik sənədləri tərtib edildiyi təqdirdə, həmin qaydaları əsaslı surətdə dəyişdirilməlidir. İstənilən halda bu vəzifənin yerinə yetirilməsi qaçılmazdır, çünki ƏU-ın ümumtəhsil məktəblərdə təhsil almalarını təmin etmək üçün mövcud təhsil qanununa əlavə və dəyişikliklər edilməlidir.

Bu sahədəki vəziyyəti nəzərdən keçirdikdən, məlumatları təhlil etdikdən və mövcud qanunvericilik bazasını nəzərdən keçirdikdən sonra, aşağıda göstərilən əsas strateji tövsiyələr tərtib edilmişdir. Hər bir tövsiyədə onun həyata keçirilməsi yollarına dair təkliflər və tədbirlər təsvir olunmuşdur.

1. Xüsusi və inkluziv təhsil islahatları ölkədə aparılan Ümumi təhsil islahatlarının tərkib hissəsi olmalıdır.

TN inkluziv təhsili hökumətin strateji məqsədi kimi təqdim edir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, əsas təhsil qanunu layihəsində inkluziv təhsil barədə qeydlər öz əksini tapmamışdır. Buna görə də aşağıdakı tövsiyələr təqdim edilir:

1.1. “İnkluziv təhsil haqqında qanun” dövlət tərəfindən qəbul edilməlidir.

1.2. Bu qanundan irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün müvafiq normativ baza yaradılsın.

1.3. Hökumət genişəhatəli ilkin pedaqoji təhsil, müəllim ixtisasartırması və mütəxəssis hazırlığı proqramını tərtib etməli və həyata keçirməlidir.

Tədqiqat nəticələri göstərdi ki, tədris və xüsusi xidmətlər sahəsində mütəxəssis çatışmazlığı təhsil sisteminin müvafiq təhsil imkanları yaratmasına mane olan əsas amillərdən biridir. Bu məsələnin miqyasını və ölçüsünü, habelə yerlərdə mövcud şəraiti nəzərə alaraq, aşağıda göstərilən üç mərhələli əməliyyatı tövsiyə etmək olar:

- a. *Qısa müddət:* Hazırkı işçi qüvvəsi üçün qısa müddətli ixtisasartırma kursu təşkil etmək. Hədəf qrupu müəllimlərdən və müəllim köməkçilərindən, məktəblərdə və uşaq bağçalarında fəaliyyət göstərən xüsusi xidmət işçilərindən ibarətdir.
- b. *Orta müddət:* Ölkənin orta müddətli tələbatını ödəmək məqsədilə bir-iki illik ilkin pedaqoji təhsil və müəllim ixtisasartırması, yəni kollec (müəllim hazırlığı və tibbi kolleclər) proqramları tərtib etmək və həyata keçirmək. Bunun nəticəsində orta məktəbi bitirən gənclər təhsil alaraq, orta ixtisaslı mütəxəssis kimi fəaliyyət göstərə bilirlər. Həmin proqramın hədəf qrupları mövcud işçi qüvvəsindən və orta məktəbi bitirən gənclərdən ibarətdir. Hökumətin son zamanlar peşə təhsili sistemini əsaslı surətdə yenidən qurmaq öhdəliklərini qəbul etməsi və rayonlarda orta məktəbləri yenidən bitirən gənclərin gələcək əmək fəaliyyətinə dair istəkləri bu məqsədi həqiqətə uyğun və cəlbədicidir.
- c. *Uzun müddət:* Mütəxəssis hazırlığını, müəllim hazırlığını, tədqiqat və inkişaf tədbirlərinin həyata keçirilməsini, habelə strategiyanın tərtib edilməsini təmin etmək

üçün universitetin əyani şöbəsində müvafiq ixtisaslar üzrə elmi proqramlar (bakalavriat, magistratura və doktorantura) tərtib etmək. Ölkənin Bolonya prosesinə qoşulmaq istəyi həmin proqramların həyata keçiriləcəyinə ümid verən amillərdən biridir. Bundan əlavə, son illərdə bir neçə dövlət universiteti xarici, xüsusilə ABŞ və Avropa universitetləri ilə birgə təhsil proqramları həyata keçirmişdir; bu cür təcrübələr gələcək təşəbbüslər üçün nümunə kimi istifadə oluna bilər, çünki ölkənin bir çox universiteti qeyd olunan ixtisaslar üzrə keyfiyyətli tədris proqramları həyata keçirmək üçün lazım olan elmi və inzibati vəsaitlərə malik deyildir.

1.4. Hökumətin gələcək strategiyalarında və qaydalarında rahat istifadə imkanı əsas və ən vacib məsələlərdən biri kimi nəzərə alınmalıdır. Hökumət dövlət büdcəsindən və digər mənbələrdən sərmayə cəlb etmək yolu ilə infrastruktur məxariclərini xeyli artırmışdır. Təqdirəlayiq haldır ki, 2003-08-ci illərdə hökumət ölkədə 1300-dən artıq məktəb inşa etmiş və ya yenidən qurmuşdur, bu isə, ölkənin bütün məktəblərinin təxminən üçdə biridir. Biz tövsiyə edirik ki, hökumət yeni məktəb binalarını və digər müvafiq qurğuları layihələndirərkən əlillərin rahat istifadə imkanlarına dair planları və layihələri də tərtib etsin.

Hökumət bütün ölkədə ƏU-ın ailələrinə nəqliyyat xərclərini ödəmək üçün maliyyə yardımını ayırması üsullarını tərtib etməlidir. Xüsusi nəqliyyatın təmin edilməsi nəticəsində ƏU-ın əksəriyyətinin təhsilə cəlb edilməsi mümkün olar. Buna nail olmaq üçün bu müəssisələrin nəqliyyatla təmin olunmasının həyata keçirilməsi üçün xüsusi qaydalar hazırlanmalı və ya müəssisələrin nümunəvi əsasnamələrinə vacib şərt kimi əlavə edilməlidir.

2. Hökumət xüsusi və inkluziv təhsilə dair milli konsepsiya tərtib etməlidir. Hökumətin təhsil strategiyası tərtib edilərkən Azərbaycan üçün vahid və ümumi inkluziv təhsil nümunəsi təyin edilməlidir və onu həyata keçirmək üçün lazımı tədbirlər görülməlidir.

Tədqiqat göstərir ki, ölkədə inkluziv təhsil haqqında vahid aydın təsəvvür yoxdur. Bir çox tədqiqatın nəticələri ona dəlalət edir ki, inkluziv təhsilin və əlilliyin tərifinin verilməsi çətin məsələdir, çünki ayrı-ayrı ölkələrdə bu barədə təsəvvürlər fərqlidir. Sorğu nəticələrində deyilir ki, bir çox sorğu iştirakçısı inkluziv təhsilin tərifini bilmir: inkluziv təhsil necə olur? və ya bütün uşaqlar bir yerdə təhsil ala bilərlərmi? Buna görə strateji tövsiyələrdən biri ondan ibarətdir ki, əlilliyin rəsmi təsnifatı Xəstəliklərin Beynəlxalq klassifikasiyasına uyğunlaşdırılsın. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıda göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

2.1. Əlilliyin tərifinə/təsnifatına dair yeni dövlət strategiyası tərtib etmək məqsədilə yerli və beynəlxalq ekspertlərdən (həm Sovet, həm də Qərb təhsili almış ekspertlərdən), QHT-lərin və dövlət orqanlarının nümayəndələrindən ibarət olan, dəqiqliklə müəyyən edilmiş məqsədlərə, vəzifələrə, vaxt cədvəlinə və fəaliyyət planına malik olan İşçi Qrupu (İQ) yaratmaq. İQ-nun öz fəaliyyətini həyata keçirə bilməsi üçün onun büdcədən maliyyələşdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

2.2. Bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün hökumət bu sahədə tədqiqatın aparılmasını dəstəkləməlidir. Hal hazırda tədqiqatların aparılmasına əhəmiyyət verilir müasir ədəbiyyatdan və kitabxanalardan istifadə imkanlarının olmaması da tədqiqatın aparılmasına mane olan amillərdəndir. Bu sahənin məsələləri və çətinlikləri barədə cəmiyyətə daim məlumat vermək üçün ictimaiyyəti məlumatlandırma kampaniyalarının fasiləsiz surətdə həyata keçirilməsi qaydalarını tərtib edilməsi vacibdir. Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, ölkədə inkluziv təhsillə bağlı ƏU-ın hüquqları və onlar üçün müəyyən edilmiş yardım növləri barədə əzməlumatlılıq mövcuddur.

2.3. Əhalinin məlumatlandırılması üçün məlumatlandırma kampaniyaları keçirilməlidir.

3. ***Hökumət xüsusi xidmətin göstərilməsi sistemini əlilliyi olan uşaqların təhsilinin keyfiyyətini təmin edən əsas məsələlərdən biri kimi qəbul etməlidir.***

İnkluziv təhsil strategiyalarının uğurla həyata keçirilməsi üçün xüsusi xidmətlərin göstərilməsi (psixoloqlarının, nitq və əmək gigiyenası terapevtlərinin, sosial işçilərin və s.) çox əhəmiyyətlidir. Hökumət tərəfindən hal-hazırda bu xidmətlər təklif olunmur. Böyük şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində ailə və uşaqlara yardım mərkəzlərinin yaradılması da çox məqsədəuyğun olardı. Inkluziv təhsilə cəlb olunmuş məktəblərin nəzdində reabilitasiya-inkışaf xidmətləri göstərən mərkəzlər yaradılmalıdır.

3.1. ***Mövcud icma əsaslı reabilitasiya mərkəzləri inkışaf etdirilməlidir, onların təcrübəsi xüsusi xidmətlərin göstərilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün istifadə edilməlidir.*** Dövlət maliyyə və texniki yardımı mexanizmləri (məsələn, fəaliyyət keyfiyyətinin standartları, müalicə metodologiyası və s.) vasitəsilə alternativ müəssisələri dəstəkləməyə və bu mərkəzlərin şəbəkəsini genişləndirə bilər.

3.2. ***Nəhayət, Tibbi-pedaqoji-psixoloji komissiyaların vəzifələri, səlahiyyətləri öhdəlikləri nəzərdən keçirilməli və əlilliyi olan uşaqların təhsilə olan tələbatını ödəmək üçün mövcud strukturu dəyişdirilməlidir.*** Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əldə edilən ümumi razılığa uyğun olaraq, TPPK heç də bütün hallarda ƏU-ın və onların ailələrinin tələbatını tam ödəyə bilmir. Bir çox ekspert qanunverici və tənzimləyici amillərin bu orqanın fəaliyyətinin səmərəsinə və çevikliyinə mənfi təsir göstərdiyini bildirirlər. Bununla bağlı tövsiyə olunur ki, komissiyanın vəzifə və səlahiyyətlərini dəyişdirilməlidir. TPPK-larını Təhsil nazirliyinin nəzdində xüsusi şöbələrə çevirmək olar. Komissiya evlərə getmək, ümumi məktəblərdə və ya yerli təhsil şöbələrində müvafiq xidmətlər göstərmək üçün iş götürülən ekspertlər vasitəsilə xidmətlər göstərə bilər. ƏU-ın ümumi məktəbə qəbul edilməsi zamanı bu barədə qərarın qəbul edilməsi prosesinə məktəb rəhbərliyini, valideynlər və uşaqlar da cəlb edilə bilər. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı müvafiq qayda və təlimatlar hazırlanmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Hökuməti

Uşaq hüquqları konvensiyası (1989), Nyu York: BMT

Dakar fəaliyyət çərçivəsi, Hamı üçün təhsil: ümumi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi (2000), Paris: UNESCO

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Əhalinin sosial təminatını möhkəmləndirmək üçün əlavə tədbirlər haqqında fərmanı (22 yanvar 2007-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Əlil şəxslər üçün xüsusi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin nizamnaməsi haqqında 024 nömrəli qərar (4 mart 2004-cü il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Evdə təhsil almaq hüququ verən xəstəliklərin siyahısı və ev məktəbinin (və ya təhsilinin) təşkil edilməsi qaydası haqqında 077 nömrəli qərar (10 may 2002-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Xüsusi təhsil müəssisələrinin nizamnaməsi haqqında 078 nömrəli qərar (10 May, 2002), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Əlil şəxslər üçün peşə təhsili haqqında 72 nömrəli qərar (29 aprel 2002-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Nitq patoloqunun təmin edilməsi haqqında 73 nömrəli qərar (29 aprel 2002-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Tibbi-pedaqoji-psixoloji komissiyanın yaradılması haqqında 74 nömrəli qərar, (29 aprel 2002-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Evdə məktəb haqqında 77 nömrəli qərar (10 may 2002-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Müalicə mərkəzlərinin nizamnaməsi haqqında 85 nömrəli qərar (29 may 2002-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərə qayğıkeş şəkildə ibtidai və orta təhsil xidmətlərinin göstərilməsi qaydaları haqqında 86 nömrəli qərar (29 may 2002-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

İntegrativ məktəb şəraitində təhsil fəaliyyətinin təşkil edilməsi haqqında 87 nömrəli qərar (29 may 2002-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Stasionar şəraitdə (xəstəxanada) təhsilin təşkil edilməsi haqqında 88 nömrəli qərar (29 may 2002-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Xüsusi təhsil alan uşaqların xüsusi məktəblərə, sağlamlıq və müalicə mərkəzlərinə və tibb müəssisələrinə daşınması üçün həmin uşaqların valideynlərinə və digər qanuni nümayəndələrinə

ödənİLən vəsaitlər haqqında 193 nömrəli qərar (13 dekabr 2004-cü il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Azərbaycan Respublikasının Ümumi təhsil haqqında qanunu (7 oktyabr 1992-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Hökuməti

Azərbaycan Respublikasının Uşaq hüquqları haqqında qanunu (18 may 1998-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Azərbaycan Respublikasının Ağ ciyər vərəminə qarşı mübarizə haqqında qanunu (2 may 2000-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təhsilinin inkişaf etdirilməsinə dair Milli fəaliyyət planı (MFP) (2005), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Əlil şəxslər üçün pulsuz xüsusi təhsil haqqında əsasnamə (5 may 2002-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Azərbaycan Respublikasının Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında qanunu (18 fevral 1997-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Azərbaycan Respublikasının Əmək pensiyaları haqqında qanunu (7 fevral 2006-cı il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Azərbaycan Respublikasının Pentensiar müəssisələrdən buraxılmış şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında qanunu (31 may 2007-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Azərbaycan Respublikasının Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin müalicəsi və sosial təminatı haqqında qanunu (25 avqust 1992-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Azərbaycan Respublikasının Vətəndaşların pensiyalarla təmin edilməsi haqqında qanunu (23 sentyabr 1992-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Azərbaycan Respublikasının QİÇS-in yayılmasının qarşısının alınması haqqında qanunu (16 aprel 1996-cı il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Azərbaycan Respublikasının Sosial müavinətlər haqqında qanunu (7 fevral 2006-cı il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Azərbaycan Respublikasının Sosial sığorta haqqında qanunu (18 fevral 1997-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Azərbaycan Respublikasının Məqsədli dövlət sosial yardımı haqqında qanunu (21 oktyabr 2005-ci il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Xüsusi təhsil haqqında qanun (2001), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Hökuməti

Bağlı və açıq tipli xüsusi təhsil müəssisələrinin nizamnaməsi (10 may 2003-cü il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Hökuməti

Əlil şəxslər üçün xüsusi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin nizamnaməsi (4 mart 2004-cü il), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Hökuməti

BMT (13 dekabr 2006-cı il), Əlil şəxslərin haqları konvensiyası, Nyu York: BMT

BMT (noyabr, 2004-cü il), İqtisadi, sosial və mədəni haqlar haqqında beynəlxalq sazişin Azərbaycanca həyata keçirilməsi haqqında hesabat, Paris: BMT

UNESCO (1994-cü il), Salamanka bəyannaməsi və xüsusi tələbata cavab verən təhsilə dair fəaliyyət çərçivəsi, Paris: UNESCO

DST (2002), Fəaliyyət, əlillik və sağlamlıq haqqında ümumi təsəvvürə doğru, Cenevrə: Dünya Səhiyyə Təşkilatı

Dünya Təhsil Forumunun Tərtibat Komissiyası (23 may 2000-ci il), Dakar fəaliyyət çərçivəsinə dair geniş rəy. Hamı üçün təhsil: ümumi öhdəliklərimizin yerinə yetirilməsi, Paris: Dünya Təhsil Forumunun Tərtibat Komissiyası